

21

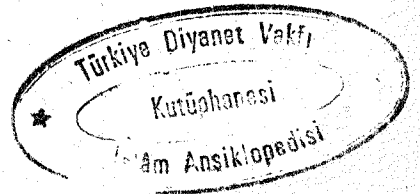
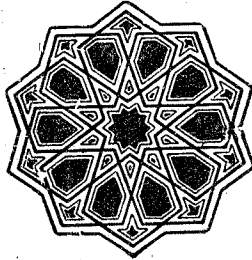
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVIII

Ankara 1986

ÇEŞİTLİ YÖNLERİYLE DİN

Prof. Dr. Günay TÜMER

Din, üzerinde çok durulan bir konudur. Bununla beraber, geniş bir muhtevası bulunan bu konu; kelime, kavram, tarif, tasnif yönlerinden topluca herhangi bir kaynakta, düşündüğümüz hacim ve çerçevede ele alınmamaktadır. Ayrıca "Anahatlarıyla Dinler Tarihi" başlıklı kitabımızda¹ bu konuya daha geniş çapta muhteva getirilmekte ise de, bu makalede dinin kaynağı, din bilimleri, dinin önemi ve lüzumu, günümüzdeki dinler de dahil edilerek, kendine mahsus bir sıra içinde bu ihtiyac cevaplandırılmaya çalışılacaktır².

Din, insanlar için daima önemini korumuş, fert ve toplum için lüzumlu bir kurumdur. Birçok ilim dallarının doğuş ve gelişmesinde, tarih boyunca insanın âleme ve kendisine bakışında, hakikatı arayışında dinin ağırlığı olmuştur. Bu geniş konuya önce "din" in kelime olarak incelenişiyle başlanacak, ancak ayrı bir makale ile ele almak daha uygun düşeceğinden, dinlerin adlarının nereden geldiği üzerinde ayrıca durulmayacaktır.

A. Kelime Olarak Din

Sözlükler, Türkçemizde kullanılagelen "din" kelimesinin kökünün Arapça olduğunu belirtmektedir³. Eski Türklerde din kavramı sade-

1 Ensar Yayınları arasında çıkacaktır.

2 Fazla bilgi için İslâm, Meydan-Larousse, Türk, Dinler Tarihi; Encyc. of Religion and Ethics, Americana, Britannica gibi ansiklopedilerin din maddeleri yanında, belirttiğimiz açıdan olmamakla beraber, aşağıdaki kaynaklar verilebilir: B. Malinowski, Magic-Science and Religion, (Gr. Britain 1974); J. Habgood, Religion and Science, (London 1964); K. Bliss, The Future of Religion, (Gr. Britain 1972); A. Toybee, Tarihçi Açısından Din, Çev. İbrahim Canan (İstanbul 1978); B. Sezer, Toplum Farklılaşmaları Ve Din Olayı, (İstanbul 1981); A. Adivar, İlim ve Din, (İst. 1969); N. Taylan, İlim-Din; İlişkileri, Sahaları, Sınırları, (İst. 1979); F. Ensari İlimden Felsefeden Dine, Çev. Kemal Kuşçu, (Ankara 1967); Ş. Mardin, Din Ve İdeoloji, İst. 1983); A. Yücekök, Türkiye'de Din ve Siyaset, (İst. 1983).

3 Bir misal olarak bkz. F. Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ans. Lügat. (Ank. 1970), 222.

dinde ruh ve beden, yani nefis bilgisi ve eğitimini ifade etmek üzere “den, din, ten, tın, tin” ve bilhassa Oğuzların “din” kelimesini kullandıkları bilinmektedir⁴. Ancak eski Türklerde meselâ “dın” (Soğdca “dön” den din, mezhep anlamında), “darm” veya “drm” (Sanskritçe “dharma” dan din, akîde anlamında -Buddist devrede kullanılmış olmalı. Dolayısıyla Buddizmin kutsal dili olan Pali Dilinde kelime, bir harf farkıyla, “dhamma” şeklindedir-) kelimeleri⁵ ve bu kabil “nom” kelimesinin (“din, inanç, kanun” anlamında “nom”un Soğdca’dan veya Çince’den geldiği ileri sürülür. Bütün dinlere de nom denirdi⁶) “din” kavramını ifade için kullanıldığını biliyorsak da, çeşitli devrelerde, Türk boylarında veya devletlerinde bu kavramın hangi kelime veya kelimelerle karşılandığını tesbit güçtür. Öte yandan Türklerde “den” kökünden türetilmiş “denli”, “densiz” gibi kelimeler kullanılageldiği gibi, Arapça’daki “din” kelimesinin geldiği kaynak olarak ileri sürülen “den”in, genellikle orta İran’dan geçtiği zikredilmekle beraber,⁷ nereden geldiği de ayrı bir araştırma konusudur⁸.

Arap Dili üzerinde çalışan lügatçiler, “din” kelimesinin çeşitli anlamlara geldiğini göstermek için seçtikleri nazım veya nesir halindeki ibarelere yer vermektedirler⁹. Bu ibarelerden hareket ederek filologlar, “din” kelimesi için kök ve anlam olarak üç kaynak göstermektedirler: 1) Ârâmî-İbrânî bir kökten Arapça’ya geçmiş olup hüküm. 2) Saf Arapça’da örf-âdet anlamına gelir. 3) Eski Farsça’da (Pehlevî) Avesta’ da din karşılığında kullanılan “daena” veya Orta İran’daki “den” kelimesinden alınmıştır. Bu maddelerden ikincisine hiç ihtimal vermeyip Farsça “daena” kelimesinden alınarak “dâne, yedînu, dînun-diyânetun”

4 Bkz. Cavit Sunar, “Din Nedir?”, İlähiyat Fak. Der., C.X, (Ankara 1963), 64-69.

5 Bkz. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, (İst. 1967), 237.

6 A.g.e., 137; Kaşgarlı Mahmut, Divânu Lügâti’t-Türk Terc. Besim Atalay, (Ankara 1941), III/137.

7 Kanada’da McGill Üniversitesi (Montreal’da) Karş. Dinler Tarihi Profesörü ve İslâm Araştırmaları Ens. Müdürü olan Vilfred C. Smith’in “The Meaning and End of Religion” başlıklı kitabında (98-102), “din, milletlerarası bir nitelik taşıyan ve Orta Doğu memleketlerine yayılmış bulunan İran asıllı din, yahut den kelimesinin bölgesel bir çeşididir” denilmektedir (bkz. Toshibikû Izutsu, Kur’anda Allah Ve İnsan, Ankara 1975, 213 -dipnot 44-). Verilen kaynaktan İzutsu, hernekadar Smith’in görüşüne katılmamakta işe de, dipnot 4’deki kaynağın bibliyografyası göz önünde tutularak ve genişletilerek, hem İsan’da, hem Türklerde aynı kavramı ifade etmek üzere kullanılan, üstelik Arapça’ya da geçtiği düşünülen “den” ve bu konudaki gelişmenin incelenmesinde fayda vardır.

8 “den” için bkz. Vâjenâme-i Menog-i Hrad (Glossary of Menog i Hrad), neşr. A. Tafazzoli, (Tehran 1969), 8. 178.

9 Bkz. İbn Manzûr, Lisânü’l-Arab, (Beyrut?), XIII/169-171; Râgıb el-İsfehânî, Müfredât (en-Nihâye hâmişi), Kahire H. 1318, II/26-27.

tarzında teşkil olunan bu kelimenin İslâm'dan önce de Arapça'da kullanıldığını, örf-âdet anlamının böylece ortaya çıktığını ileri sürenler de olmuştur¹⁰. Dolayısıyla din kelimesinin etimolojisi kesin bir şekilde belli değildir. Yabancı kök ve anlamların zamanla bu kelimenin yapısında bir araya gelmiş olması (aynı şekil içinde birden fazla kökün bulunması) mümkündür.

İslâm'dan önceki edebiyatta "din" kelimesinde üç kök anlam bulunmakta idi: 1) "âdet" ve "huy", 2) "karşılık verme", 3) "tâat"¹¹ Kur'ân-ı Kerim'de "din" kökünden gelen kelimeler; tâat, inkıyat, ibadet (bkz. Bakara 132, 193, 206; Al-i İmrân 46; Nisâ 29; A'raf 29), ceza (bkz. Fâtiha 4; Hicr 35; Şuarâ 82; Saffât 20), şeriat (bkz. Âl-i İmrân 83; Tevbe 29, 33; Beyyine 3), itaat (bkz. Tevbe 29), hükmetme (bkz. Sâffât 53) gibi anlamlara gelir (Bu zikredilenler yanında İslâm, hesap vb anlamlar da verilmiştir¹²). Şehristânî (Ö. 548/1183). "din" in tâat anlamını ön planda tutar ve sadece ilâhî vahiyden kaynaklanan dinleri "din" olarak nitelendirir (Şehristânî, dinin tâat ve inkıyat, ceza ve karşılık, hesap anlamları üzerinde durur)¹³. "Lisânu'l-Arab": Âyet, Hadis ve edebî metinlerden misaller vererek "din" için ceza, mükâfât, hesap, tâat, âdet, şe'n (hal, durum), ibadet, tezellül gibi anlamlar belirlemektedir¹⁴. "Müfredât", "din" kelimesinin ancak itaat ve inkıyat bakımından "millet" kelimesi gibi olduğunu belirtir¹⁵.

Câhiliye devrinde müşriklerde şahsî inanç ile şekli din birbirinden ayrılmamıştı. Böyle bir ayırım, onların dinî düşüncelerine pek yabancı bir şeydi. Kur'ân-ı Kerim'de "din" deyişi, ferdî, samimî Allah inancı¹⁶ çerçevesinde şahsî, psikolojik bir görünüş arzettiği kadar, olgunlaştırılmış, tamamlanmış (bkz. Mâide 3), dış yapısı, hükümleri örgülenmiş bir sistem olarak, içtimâî şahsiyete ulaşmış, böylece semantik değer kazanmıştır. Bu durumu ile din, şahsî itaat ve inanç özelliğine sahip olarak şekillendirilmemiş, öte yandan ibadet ve ahlâkî davranış koleksiyonu, kollektif şuur ve vicdanı (cemaat) ile şekillendirilmiş esaslara sahip bir kavram haline gelmiş, böylece gittikçe "millet" kavra-

10 İslam Ans., "din" maddesi, (İst. 1963), III/590; A. Adnan adıvar, Tarih Boyunca İlim Ve Din, (İst. 1969), 30; Mehmet Taplamacıoğlu, Mukayeseli Dinler Tarihi, (Ankara 1966), 11-12.

11 Bu hususların misalleri ve yorumları için bkz. Izutsu, 208 vd.

12 Bkz. Mu'cemu Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim, (Mısır 1390/1970), I/429-430.

13 Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, (Kahire 1975), I/38.

14 Bkz. XIII/169-171.

15 Bkz. II/26.

16 Bkz. A'raf 29; Zümer 3.

miyle eş anlamlı olmaya doğru yönelmiştir (bkz. Bakara 120: "Sen onların milletine-dinine- uymadıkça ne Yahudiler, ne de Hıristiyanlar senden razı olmazlar")¹⁷.

Bu zikredilenleri toparlayacak olursak, "din" kelimesinin "yol, âdet, hüküm, ceza, iman, hal, gidiş, ibadet, hesap, saltanat ve idare..." gibi sözlük anlamları bulunduğu¹⁸, semantik yönden onun hem hâkimiyet, hem de teslimiyet gibi zıt anlamlara sahip olduğu söylenebilir. Buna göre din kelimesinin kullanılışında iki taraf göze çarpmaktadır: biri, boyun eğen, yol tutan, âdet edinen, inanan... taraf; diğeri de, hükmeden, ceza-mükâfat, karşılık veren... taraf. Bu iki taraf arasındaki münasebeti düzenleyen kanun "din"dir.

Mevdûdî, bu konuda şöyle bir yol tutar: Arapça'da "din", 1) üstün gelme, hüküm, emir sahibi olma, itaat ettirme, 2) itaat, kulluk, hizmet, boyun eğme, 3) şeriat, kanun, yol, mezhep, millet, âdet, 4) ceza, mükâfat, muhakeme, hesap gibi alamlara geldiğine göre kelime, dört temele dayanmaktadır: 1) yüksek otorite sahibinden gelen üstünlük ve galibiyet, 2) otorite sahibine itaat ve kullak, 3) uyulan âdet, kanun ve yol, 4) muhasebe, yargılama, ceza veya mükâfatlandırma. Daha önceki kullanılışında karışıklık ve kapalılık varken Kur'an-ı Kerim, din kelimesini dört unsurdan meydana gelen en mükemmel nizamı ifade etmek üzere kullandı. Bu dört unsur, şunlardır: 1) hâkimiyet, en üstün otorite 2) bu yüksek otorite ve hâkimiyete itaatla boyun eğme, 3) bu hâkimiyetin otoritesi altında meydana gelen ameli ve fikri nizam, 4) bu nizama uyma, ihlâsla bağlanma veya karşı gelme suretiyle isyan etmekten dolayı yüksek otoriteye verilen mükâfat veya ceza. Kur'an-ı Kerim, bu kelimeyi şumullü bir terim olarak kullanmakta, bu terimle kişinin yüksek bir otoriteye boyun eğip itaati kabul ettiği, hayatında onun kanun, kaide ve sınırlamalarıyla bağlı bulunduğu, ona itaatta mükâfat umduğu, itaatsizlikte cezadan korktuğu bir hayat nizamı kasetmektedir. Dünya dillerinden hiçbirinde muhtemelen bu mefhumu bu ölçüde anlatabilecek bu derece şumullü bir terim yoktur¹⁹

İbranca'nın²⁰ kutsal dilini teşkil ettiği Yahudi Dininde millet veya fert olarak Allah ile karşılıklı münasebet, bir ahit şekli içinde farzedilir.

17 Ayrıca bkz. En'am 161. Bkz. Izutsu, 208-216.

18 Bkz. H. Kâzım Kadri, Büyük Türk Lügati.

19 Bkz. Sunar, a.g.e., 66; Ebu'l-Âlâ el-Mevdûdî, Kur'ana Göre Dört Terim, Çev. O. Cilâci-İ. Kaya, (İst. 1982), 109-122.

20 Dilimizde İbrânice, Süryânice demektediriz, fakat Arabice, Türkice dememektediriz Kanaatinizce Arapça, Türkçe'de olduğu gibi İbranca, Süryanca demeliyiz.

Dini törenlerde temizlik-ihlas, perhiz kuralları, dinî emirleri yerine getirme, ahlâkî vecibelere uyma ahde sadakat olarak kabul edilir. Böylece kurban ve duayı da içine alarak ibadet işlerini nitelendiren “*abodath Elohim*” deyimini (abodath: ibadet, Elohim: Allah. Böylece deyim, Allah’a ibadet anlamına gelir), aynı zamanda din kavramını ifade etmek için kullanıldı. Bu terim, Ma’beddeki ibadet kadar, tamamiyle dini de kucakladı. Din, arasına “*yir’ah*” (korku, haşyet), “*emunath*” (iman) gibi psikolojik terimlerle de ifade edildi. Birkaç yerde “*daath Elohim*” (Tanrı bilgisi) ve “*torah*” (ilâhî doktrin, telkin veya kanun) “din”e yakın deyimler olarak kullanılmıştır. Ancak Kutsal Kitap sonrası literatüründe “*dath*” kelimesi (Farsça “*data*”dan -Eski Farsça’da kanun, hüküm anlamına gelen “*dâd*”²¹ olmalı- alınmış ve ilkin Ezra Esther’de hüküm, emir ve kanun anlamında kullanılmış olduğu ileri sürülmektedir) din için umumî terim olmuştur²².

Eski Yunanca’da din, “*Thrioheya*” şimdi “*triskevi*” kelimesiyle ifade olunmaktaydı. Bu kelime, korku ile karışık saygı anlamına gelmekteydi²³. Batı âlemi, felsefî, ilmî bazı hususlarda eski Yunan’dan etkilenmekle beraber, bu daha sonraları Rönesans ile olmuştu. Hıristiyanlık, dinî bakımından Yahudi geleneğinden gelmekle beraber, “din” deyimini eski putperest Roma’dan almıştı. Cicero (Ö.M.Ö. 43), “*Tanrıların Mahiyeti*” başlıklı kitabında (bkz. II. C., 18. Bölüm) bir Stoahın ağzından “*religio*” deyimine yer verir. O, bu kelimeyi bir şeyi vazife edinmek, tekrar tekrar okumak, yapmak anlamına gelen (unutmak anlamı “*negligere*”in zıddı) *re-legere*’den çıkarmıştı. Din, böylece kutsal kabul edilene karşı doğruluk, dürüstlük, saygı, ibadet olarak yapılan ayinlerin titizlikle yerine getirilmesiyle gösterilen bir tanrı şuuru veya tanrılara karşı bağlılığı (Romalılarda) ifade etmekte idi. Roma Kilisesi Babalarından Lactantius (IV. Yüzyılda) ise bu kelimeyi (“*Divinarum Institutionum*”, II. C. 4. Kısım, 28. Fasl’da) insanla Tanrı arasında gittikçe pekişen bir bağ anlamında “*re-ligare*” kökünden bir kelimededen çıkarttı (Kanon-piskopos müşavir hey’eti üyesi-Liddon, Lactantius’un, etimolojide hatalı olsa da, insanın görünmeyen Tanrı ile bağının mecburiyeti fikriyle bu kelimeyi bağdaştırdığında, geniş halk zümrelerinin ilgisini çeken bir anlam yakaladığını ifade eder (Bkz. *Some Elements of Religion*, 19). St Augustin (Ö. 430), bu kelimeyi kaybedilmiş bir şeyi tekrar bulmak şeklinde açıklamayı tercih etti. Onun vasıtasıyla bu

21 Bkz. dipnot 8’deki kaynak, shf. 8.

22 The Universal Jewish Encyclopedia, neşr. Isaac Landman, (New York 1948), IX/125.

23 A.A. Adıvar, a.g.e., 30.

kavram, bilhassa “bağlayıcı kurallarıyla manastır hayatına” uygulanarak, Orta Çağa hâkîm oldu. Her iki açıklama da dinî tecrübenin bir safhasını nitelendirmekle birbirini tamamlar. Dinî hayatın ibadet, ayin, tören, bayramlarla kendini gösteren bir dış yapısı; ferdin derûnî, rûhî tecrübesine dayanan gizli bir iç yapısı olduğu gibi; bazı dinlerde ilâhî ideale karşı duygu, düşünce ve amelleri içinde bulunduran bu iç yapı, diğer bazılarında da tören ve ayinleri ön planda tutan dış yapı önem kazanmıştır²⁴.

Sanskritçe’de din anlamına gelen “*dharma*” kelimesi kullanılır²⁵. Kelime, Sanskritçe’den gelişmiş Pali Dilinde “*dhamma*” şeklinde yazılır²⁶. Batılıların “*Hinduizm*” diye adlandırdıkları dini, kendi mensupları’, “*Sanatana Dharma*” (ezelî ebedî din) olarak dile getirirler²⁷. Yine Buddizm, Asya’da (Kuzey doğu Hindistan’da ilk defa kullanılmış)” “*Budda-Sâsana*” (Budda Şakirtliği) şeklinde adlandırılır²⁸. “*Dhamma*” kelimesinin anlamları İngilizce’ye şöyle çevirilmiştir: din, gerçek, doktrin, doğruluk, fazilet, öz, nihâi elemental yapı veya atom, fenomen, mahiyet, kanun, düstur, hasiyet, zat. Bu anlamların bir kısmı, Hint dinlerinde ortak olarak kullanılır. Diğer bir kısmı, sadece Buddizm’e mahsustur. *Dharma* kelimesinin çıktığı Sanskrit kök “*dhr*”; bir yapıyı, tesisi “taşıyan, tutan, destekleyen” anlamına gelir. Hinduizm’de “*dharma*” en başta din anlamına gelirken, Buddizm’de (kutsal dîli Pali) “*dhamma*” ön planda” doktrin”dir (ayrıca doğruluk, şart, fenomen başta, ahlâkî öğretim, kozmik kanun vb. anlamları vardır)²⁹. Buddizm’in âmentüsünün “üç cevher”inden (“*tri-ratna*”) biri budur³⁰.

Hint kutsal kitap literatüründe aynı konuda “*rta*” (rita) ve “*marga*” deyimleri de hatırlanmalıdır. *Rta* ile, kutsal kanun olarak, *dharma* fikri arasında benzerlik vardır. *Rta*, eski Veda ilâhilerinde geçen Gök Tanrısı

24 Bkz. dipnot 22’deki kaynak, 125; H.Joachim Schoeps, *An Intelligent Person’s Guide to the Religions of Mankind*, Çev. R., C. Winston, (London 1967), 3. İncillerde din için “Allah’ın yolu” deyimini kullanılır. Bkz. Markos 12: 14.

25 “*dharma*”, Hindu geleneğinde kanun veya kutsal kanun anlamına gelir; din kavramını ifade etmek üzere de kullanılabilir (kelime, Buddizm’de çoğulu ile hadiseler, Caynizm’de hareket anlamına gelir). Bkz. *A Dictionary Comparative Religion (DCR)* neşr. S.G.F. Brandon, (London 1970), 236.

26 Bkz. a.g.e., 235.

27 Bkz. a.g.e., 236.

28 Bkz. a.g.e., 157.

29 Bkz. a.g.e., 235.

30 Buddizmin âmentüsü şu maddeleri içine alır: “*Budda*’ya sığındım, *dhamma*’ya sığındım, *sangha* (samgha)’ya sığındım”. Bkz. DCR, 624.

Varuna'nın koruduğu kozmik ve ahlâkî düzendir. Varuna'nın âlemdeki işleri idare ederek düzeni koruduğuna, insanların ahlâkî, dinî emirlere uymak ve dinî törenleri yerine getirmekle bu düzene itaat etmeleri gerektiğine inanılırdı. Dolayısıyla Rta, yaratıcısı olarak Varuna'nın âleme koyduğu düzendi³¹. Bu ahlâk ve din kanunu telakkisi daha sonra dharma kelimesinde toplandı³². "Marga", kurtuluşa ulaştıran yol anlamında daha çok felsefî bir deyimdir³³.

Çinliler, şimdi "din" için "chung chiao" (cong ciav) kelimesini kullanırken, Japonlar, Buddizm ülkelerine ulaşmadan önce sahip oldukları dinî yapıyı ifade için başlattıkları "Şinto" (Tanruların Yolu anlamına Çince "Şen-toa"den) deyimini hâlâ devam ettirmektedirler. Aslında "tao" kelimesi, Çu Hanedanından beri "yol", "usul" anlamında kullanılmaktaysa da, sadece Konfüçyüs öncesi devrede bu kelimenin kullanış alanının "her şeyin ondan geldiğine inanılan ilk ve tek varlık"dan "hareket tarzı"na kadar 44 misali vardı³⁴.

Verilen misallerde çeşitli dillerde din kavramının nasıl kelimeleştirildiğini, bu kelimelerin ne gibi anlamları bulunduğunu gördük. Dolayısıyla aslında üzerinde aynı bir çalışma yapılması gerekmele beraber, aşağı yukarı her dinin "din" kavramını ifade etmek üzere seçtiği kelimelerin anlamlarının bir ortalaması", "yol, âdet, inanç, bağ, kulluk" şeklinde çıkarılabilir. Bu kelimeler, kökleri insanın iç hayatında bulunan, semereleri de görülebilecek hale gelmiş bir kavramı ifade etmeye çalışmaktadır.

B. Kavram Olarak Din

Kelimeler kalıp, kavramlar muhtevadır. İnsanoğlunun veya insanlık âleminin en eski kültüründen olan, tarihi insanlık tarihi kadar geri-

31 Rta ile İran'da kullanılmış Zerdüşt'e göre ölçülü düzen fikrini ifade eden "Arta" arasında bir fark bulunmamaktadır. Eski Mısır'da hakikat ve adalet anlamlarına gelen "Maat" deyimini de yine aynı düzeni ifade etmekte idi. Öte yandan Çin'de kullanılan "Tao" (Yol, düzen...) deyimini, kavramın bir başka ifadesi idi. Bkz. DCR, 101, 416, 601.

32 Bu düzen sayesinde kurbanların bir tesiri olabileceğine inanılırdı. Bu düzen ile "karma" arasında benzerlik bulunmuşsa da, karma'nın sonraki veda düşüncesine dış kaynaklardan girmiş olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. DCR, 542.

33 Hinduizmde üç kurtuluş yolu (marga) vardır: 1) karmamarga: dinî tören ve ahlâkî işler yolu (özellikle Mimamsa ekolünde), 2) jnanamarga: bilgi yolu (felsefî ve tefekkürî bilgi yoluyla nihâî hakikata ulaşma), 3) Bhaktimarga: kendini vakfetme yolu). Marga, belirli bir dinî hareket de izade edilebilir: Budda'nın yolu gibi (Verilen üç kurtuluş yolu üzerinde de ihtilaf ve çeşitli yorumlar vardır). * Bkz. DCR, 427.

34 Bkz. DCR, 601.

lere giden din, görülebilen bir nesne değildir. Tapınakların, ibadet, ayin ve törenlerin, bir dinî sanatın, bir dinî mûsikinin, bir dinî edebiyatın... bulunduğu doğrudur. Bunlar görülebilir, işitilebilir; ancak bu dıştaki akisler, insanların iç hayatlarındaki o nitelendirilmesi, daha doğrusu nasıl nitelendirileceği pek zor bir konu teşkil eden olgudur³⁵. Din, insanlığın bu âlemdeki kimliği; varlığının gerçek anlamı veya gayesi sorularının cevabıdır³⁶. Bu bakımdan her din, bir felsefedir; fakat her felsefe, bir din değildir³⁷. Din, aslında bir inançlar, duygular, davranış ve eylemler mozayığı olarak bir topluluğun (cemaat) birliğini sağlamakla beraber, düşünceye dayanan felsefenin parkuruna tecavüz etmez. Din, felsefeye irca edilemeyeceği gibi, sadece korku, haşyet, sevgiyle açıklanmaya çalışılması, onun bir ahlâkî emirler veya resmî ibadetler, ayinler topluluğundan ibaret sanılması yanlış olacaktır. Ancak bu, dinin bir felsefesi olmadığı, onun bu sıralananları içinde bulundurmadığı anlamına da gelmez.

İnsanın bir manevî dünyası vardır. Bu dünya, onun manevî iç hayatı, ruhu ile alâkalı ve onun semeresi olan olguları ihtiva eder. Bütün manevî tezahürler, kurumlar, oluşumlar, tarihî ve içtimâî bir realite olarak, bu iç tecrübenin verimidir ve toplumun onu bilmesi, yaşaması ve kurumlaştırmasıyla objektifleşmiştir. İnsanlığı ile ilgili manevî olguların en başta geleni, din olgusudur. Belli bir kültüre ulaşarak tarihte yer alan bütün milletlerin manevî dünyaları bir dinî inançla şekillenmiştir. Din olgusu, insanın kendi öz varlığı hakkındaki şuur ile birlikte ortaya çıkar ve bu şuur ile birlikte gelişir. Kendine göre bir dünya kuran insanın karşılaştığı ilk temel soru budur. Bu temel soru, aynı zamanda insanı kendi çevresinde bulunan şeyler üzerinde düşünmekle kalmayıp kendi varlığını aşan düşüncelere yükselmeye zorlayan ilk metafizik olgudur. Düşünce tarihi, kendi varlıkları yanında kâinatın varlığı şuuruna ulaşmış bütün milletlerin, bunun en tabii sonucu olarak, Tanrı'nın varlığı şuuruna da ulaştıklarını göstermektedir. İnsan, kendi benliği hakkında bir şuura ulaşmak için kendi varlığı ile kâinat arasında bir çizgi çizer ve tabiatın üstüne yükselebilirse, öteki varlıkları da kavrar, böylece insana mahsus düşünce gerçekleşmiş olur. Düşünen insan, sadece çevresindeki şeyler üzerinde düşünmekle kalmaz, kendini aşan

35 Bkz. Ninian Smart, *The Religious Experience of Mankind*, (London 1970), 11.

36 A. Nigosian, *World Religions*, (Gr. Britain 1975), 2.

37 E.E. Kellett, *A Short History of Religions*, (London 1948), 12. C.P. Tiele, din bilimini dinî fenomenin incelenişinin felsefi yanı olarak görmüştü. Bkz. J.M. Kitagawa, "The History of Religions in America", *The History of Religions*, neşr. M. Eliade-M.J. Kitagawa, (Chicago 1973), 17

tasavvurlara da yönelir. Bu şekilde müşahhasdan mücerrede geçen insan, kendisinde çevresindeki varlıklardan daha üstün bir öz, bir manevî varlık sezer. Kendi varlığının ve kendisinin dışındaki kâinatın varlığının şuuruna eren insan, içten bir zorunluluk ve sezgi ile Yüce Allah'ın varlığı şuuruna da ulaşır. Çünkü kâinatın varlığı ile kendi varlığı üzerinde düşünen, bu iki varlık tarzının sebebi ve münasebetini araştıran insan, kâinattaki bu âhenk ve düzené bakarak bütün bunları bir yaratının bulunduğu inancına varır. Yani, kendi varlığı ile âlemin varlığı hakkındaki şuuru sonucu mevcut varlığı geliştiren insan, kendiliğinden, Tanrı'nın varlığı şuuruna da ulaşır. O, Tanrı'nın varlığını, Tanrı'nın kendi eserinden ona yönelerek bulur. Zira şuur, duyular üstü bir âlemin, "transendental" (aşkın, üstün) bir varlığın bulunduğunu sezer. Duyular üstü olan bu varlık, şuur tarafından meydana getirilmediği gibi, şuurla ilgili bir varlık da değildir. Bu varlık, şuurun dışında ve üstündedir. Dolayısıyla din, dünyevî şeylerle ilgili tecrübenin üstündeki bir âlemlerle rabıta'dır. Başka bir anlatımla din, hakikatın özü, Yüce Kudret'le münasebete dayanan bir kurumdur.

İnsanın tabiat üstü varlığa, Yüce Allah'a yönelmesi, bu kudretli varlığa sevgi, korku ve niyazla bağlanması, buyruklarına itaat ve sevgi ile karşılık vermesi, onun dinî hayat içine girmesi demektir. Bütün insanların ortak bir tabiata sahip oldukları söylenebilir. İnsanların aralarından çıkmış seçme kimselere (peygamber: elçi) gelen vahiy yoluyla haberdar oldukları görünmeyen üstün Varlığın bu dünyaya bildirilmiş buyruklarına göre yaşama arzusu, dinî hayatı meydana getirir. Dolayısıyla dinin meydana gelmesinde ilâhî ve insânî iki taraf bulunmaktadır. İnsan, bu dünyaya niçin geldiğini, kendisini kimin yarattığını düşünecek; istek ve arzularının çokluğunu, buna karşılık ömrünün ve kudretinin yetersizliğini, kendisini korkutan olayların çeşitliliğini, aczini farkedecek, sığınmak isteyecek; kendisi de dahil, çevresinde ve bütün kâinatta gördüğü, sezdiği küllî bir yaratma, rızıklandırma, idare, terbiye, nizamı vb. faaliyetlere karşı içinde bir hayret, ta'zim, sevgi ve saygı duyacak, bağlanmak isteyecek; böylece yaratıkların, kâinatın fevkindeki aşkın varlığa, Tanrı'ya, ya da ona ulaştıracağını sandığı, onun kudretini içinde bulundurduğuna inandığı şeylere yönelecektir. Dünyevî içgüdülerinin üzerine çıkarak kendine göre bir dünya kuran, varlık problemini çözen insanın insanlıkla ilgili olan ilk başarısını din olgusu meydana getirir.

Dinî hayata girmiş insan, Yüce Allah ile çok içten bir münasebet kurmuş, onun sevgisine ulaşmış ve ona açılmıştır. Bu, dinin psikolojik

yönünü gösterir. Öte yandan dinî hayat, insan hangi toplumda bulunursa bulunsun kendini böyle bir bağlılığa çağıran bir çevre bulacağından, yalnız insanın iç dünyasında kalmayıp aynı zamanda tarihî ve içtimâî bir gerçeklik içinde topluluk ile ilgili gelenek ve törenlerde de kendini gösterir. Dinin mahiyetini anlayabilmek için onun bu iki yönüne ve bunların içten bağlılığına dikkat etmek gerekir.

Toplumların yaşaması için en başta gelen içtimâî olgu dindir. Din, diğer bazı içtimâî olguların içinden çıktığı ana olgudur. Bundan dolayı dinin tarihi de insanlık tarihi kadar eskidir. Din, insanlığın temel problemi olarak her vakit var olagelen bir konudur. Diğer yaratıklar için böyle bir şey söz konusu olmazken, nerede insan varsa, orada din de vardır. İnsanlığın manevî hayatının verimi olan bütün öteki başarılar, dinden sonra ortaya çıkarlar ve ilk kaynaklarını dinde bulurlar³⁸. Arkeolojinin tarih öncesi insanının kültürü ile ilgili olarak verdiği bilgi, onun yiyecek, üreme ve ölüm olmak üzere üç temel meselesi olduğunu göstermekle beraber³⁹, teknoloji yönünden ilkel çağdaş kabîle toplumlarına bakarak tarih öncesi insanların da, sayılanlara ilâveten, bir dinî hayatları bulunduğu sonucuna ulaşabiliriz. Zira tarih öncesi insanların mücerret inanışlarını yazı bulunmadığına göre, bugün arkeolojik araştırmalarla öğrenebilmek hemen hemen imkânsız olsa da, ölü ile birlikte gömülen mezar eşyası, mezarların üstüne dökülmüş rengi sarı ile kırmızı arası kanı andıran boya, bazı yerlerde ölülerin dizlerinin karnına doğru çekik olması (çocuğun ana rahmindeki durumuna benzemesi dolayısıyla) öldükten sonra dirilmeye, bulunan heykel ve heykelcikler Tanrı inancına, tarih öncesine ait mağara duvarlarındaki resimler, büyü de dahil olmak üzere bir takım dinî inanışlara delil sayılabilir⁴⁰. Tarihî devrelerde, düşünen insanlık dünyası, her vakit Tanrı'nın varlığına inanagelmiştir. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığını odak olarak alan dinler daima mevcudiyetlerini korumuşlardır. İnsanlar, hangi devirde olursa olsun, bazı inançlar, uygulamalar, duygu ve davranışları içinde bulunduran bir dine inanagelmişlerdir. Bugün pratik ve teorik önem bakımından tenkîdî ve ilmî bir inceleme konusu olan din; bilgi ve tefekkürün hızla ilerlemesi, bu konuya daha derin zihnî ilgi, dinin içtimâî, siyâsî ve milletlerarası ahvâldeki etkileri, ahlâkî

38 Bkz. K. Birand, "Dinin Mahiyeti Üzerine", İlahiyat Fak. Dergisi, (Ank. 1959), C.VI, Sa. I-IV, 1957-120-134; a.g.y., "Din Kavramının İncelenmesi Hakkında", İlahiyat Fak. Der. (Ank. 1961), C. VIII, 1960, 15-18'den.

39 DCR, 535.

40 Smart, a.g.e., 62-64.

konular üzerindeki ağırlığı gibi sebeplerle gittikçe artarak ilgi çekmektedir⁴¹.

Dinin insan ve toplum tarafından nasıl benimsendiğinin bu şekilde belirtilmesinden sonra bir husus kahr: Bütün insan toplumlarınca paylaşılan dinin, din kavramının temeli ve kaynağı nedir? Din ve Tanrı kavramı, üç kökten kaynaklanır: İnsan, toplum ve Tanrı. İnsan, düşünür, yaratılışındaki bazı itici melekelerle Tanrı ve din kavramına ulaşır. Bu husus, Rum Sûresi'nin 30. Âyetinde şöyle konu edinilir: "*Sen, yüzünü, birliğine inanarak, Allah'ın insanları ona göre yarattığı yaratılış kanununa, dine döndür. Allah'ın yaratması değiştirilemez*". Öte yandan insan, çevresindeki toplumda din ve Tanrı kavramını hazır bulur, etkilenir. Çünkü Yüce Allah, peygamber ve kitap yoluyla, kendini bildirir. Bunu toplum muhafaza eder, diğer nesillere ulaştırır.

C. Dinin Tarifi

Kutsal, kutsala karşı duyguyu, Tanrı'ya karşı korku ve sevgiyi, içten bağlılık ve inancı, ona karşı kulun takındığı kulluk durumunu, kısacası kulun Tanrı'ya karşı tavrını içinde bulunduran "din kavramı" üzerinde kısaca duruldu. Şimdi bu muhteva ve onun çerçevesi olan kelimelerden sonra, bu muhtevanın röntgen veya fotoğrafını alma diyebileceğimiz tarife geçilebilir. Dinin birçok tarifleri yapılmıştır. Eline fotoğraf makinesini alan herkes, bir görünüşün kendine göre bir enstantanesini alır. Üstelik dinde bu enstantane bir de dine göre 'lik kazanaacaktır. Aşağıda bu tariflerden bazıları, bir tasnif altına alınmaksızın, sunulacaktır (Kaynaklarda Leuba adlı bir Din Psikologunun bu tariflerden aşağı yukarı 50 kadarını bir araya getirdiği kaydedilir)⁴²:

"Din, kutsalın tecrübesidir." (Rudolf Otto)⁴³. "Din, daima yaşayan bir Tanrı'ya, yani bir ilâhî Şuur ve İrade'nin kâinatı idare ettiği ve insanlıkla manevi râbitaları elinde tuttuğuna inanıştır." (James Martineau). "Din, her şeyin bizim bilgimizin üstüne çıkan bir Kudret'in tezahürleri olduğunu kabuldür." (Herbert Spencer). "Dinden ben, netice olarak, tabiat nizamını ve beşer hayatını idare ve kontrol ettiğine inanılan insan üstü kuvvetlerin bir yatıştırma ve uzlaştırmasını anlarım".

41 Bkz. Encyclopedia of Religion and Ethics, neşr. J. Hastings, (New York 1951), X/662 b.

42 Bkz. H. Ringgren-A.V. Ström, Religions of Mankind, Çev. N.L. Jensen, (Philadelphia 1967). XVII.

43 Bkz. Hans Freyer, Din Sosyolojisi, (Ankara 1964), 13; Ugo Bianchi, The History of Religions, (Leiden 1975), 172.

(J. G. Frazer). "Din, daha çok, bütün mevcudiyetimizle iyiliğin tam gerçeğini anlatma çabasıdır." (F.H. Bradley). "Din duyguyla yükselmiş, alevlenmiş, yanmış bir ahlâk ildir." (Matthew Arnold). "Bana öyle görünür ki, o (din), muhtemelen kendimizle nihayet kâinat arasında bir âhenk kanaati çerçevesinde derin bir duygu olarak en iyi tarifine kavuşturulabilir." (J.M.E.Mc. Taggart). "Din, gerçekte bizim dindarlık dediğimiz, zihnin kusursuz ve saygılı nizam veya çerçevesidir." (C.P. Tiele). "Bir insanın dini, onun kâinata karşı en yüksek tavrı, onun bütün eşya üzerindeki idrakinin özetlenmiş anlam ve kavramıdır." (Edward Caird). "Dindar olmak, tepki görmüş olsun, açıkça ya da kapalıca kabul edilmiş olsun bir hayat nizamını (yapabildiği kadar) şu veya bu şekil ve ölçüde icra etmektedir." (Vergilius Ferm). "Dinin mahiyeti, dünya da hakiki mananın devamı üze bir inanıştır." (Harald Hoffding). "Dinin özü, asırlarca sürdürülen araştırmalar sonucu anlaşılmuştur ki. hayatın doygun değerlerine içtimâi hayvan, insanın uzanma mesafesidir." (A.E. Haydon). "Dinin özü, mutlak güven duygusudur." (F. Schleiermacher)... "dinin mahiyeti, korku ve saygı... ve mahiyette kudsiyet duygusu..." (Julian Huxley)⁴⁴ "Din... kendilerinin ilişki içinde bulduklarını düşündükleri ilah saydıklarıyla başbaşa kaldıklarında münferit insanların duygu, davranış ve düşüncelerini ifade edecektir." (William James). "Din, insanın çeşitli adlar ve değişen görünüşler altındaki sonsuz kavramasını sağlayan, akıl ve mantığa tâbi olmayan, zihni bir meleke veya yeteneğidir." (Max Muller). "Din, muhtaç kalmadığından, yüce kudretlere tapınıştır." (Allan Menzies). "Din en yüksek içtimâi değerlerin şuurudur." (Edward S. Ames)⁴⁵. "Din, Allah'a, insanlara ve kendimize karşı yapmamız gereken öğütler ve inançların tamamıdır." (Michel Mayer). "Din, gerçek gerçekliğin en iç özü ve esası ile, yüksek kuvvetlerle bir münasebettir. Tanrı ile birlikte ve Tanrı'da bir hayattır." (W. Windelband). "Din, kendini kâinata gösteren Kudretle doğru ilişkide bulunmaya hakiki arzudur." (W. Fowler).⁴⁶ "Din... insanların -iman ikrarı, ayin icrası ya da hayat tarzı ile bazı insan üstü ve hükmeden-kudretlere karşı beşerî sevgi, korku ya da huşu duygusu veya ifadesi olarak) kaderlerini elinde tutan, kendilerine itaat, hizmet ve ta'zim gereken Tanrı ya da tanrıların varlığını kabul ettiklerini

⁴⁴ William P. Alston, "Religion", The Encyclopedie of Philosophy, (New York-London 1967), VII/140 vd. Terç. İçin bkz. W. P.A., "Din", Çev. G. Tümer, İlahiyat Fak. Der., XVII, (Ank 1970).

⁴⁵ S.A. Nigosian, World Religions, (Gr. Britain 1975). 3.4.

⁴⁶ Bkz. H. Atay, "İslâmdan Önce Arap Yarımadasında Putperestlik Ve Yayılışı", İ Fak. Der. C. VI. Sa. I-IV, 1957,83; K. Birand, "Dini Mahizeti Üzerine", a.g.e., 132; Kellett, a.g.e., 12

gösterdikleri dış hareket ya da şekildir.” (Webster)⁴⁷. “Din, içtimâî şuurun kâhplarından biridir; o, insanların hükmü altına sokulduğu tabii ve içtimâî baskıların onların şuurundaki çarpık ve mantıksız aksidir. Din tabiat üstü güçler, tanrılar, ruhlar ve bunun gibi şeylerin varlığına inançtır.” (resmî Sovyet tanımı)⁴⁸. “Dinler, insan tabiatının ezeli ve yokedilemez metafizik iştiağıdır. Onların ihtisâmı, bütün duyguların üstünde insanın-başka şekilde sağlayamayacağı-bir tamamlayıcı rolünü oynamasındadır. Aynı zamanda onlar, büyük ve müstesna derecede, bütün halkların ve kültürel devirlerin akisleridir.” (Jakob Burekhardt)⁴⁹.

Din; “fert veya gruplarda, onların menfaat ve kaderlerinin nihâî kontrolünü elinde tutan kudret veya kudretlere karşı ciddi ve içtimâî bir tavır” (J.P. Pratt),⁵⁰ “insanüstü iyi ve kötü varlıklara inanç” (Mel-ford E. Spiro), “ruhî varlıklara inanç” (E.B. Tylor),⁵¹ “en geniş anlamında, inandığı ve kendini ona bağlı olarak hissettiği insan üstü kudret ile insan arasındaki râbîta” (H.J. Schoeps)⁵², “vazifelerin ilâhî emre dayandığını kabul etme” (Kant), “asli, mes’ût ve iyi olan bir hayatın zorunlu gelişme gidişinin tanınması” (Fichte) “isbat edilmiş, objektif görüş haline gelmiş spekülasyon” (Schelling), “Sonsuz Geist’in mutlak Geist olarak kendi mahiyetinin şuuruna varması” (Hegel), “duygu ile sonsuzluğun zamandaş oluşu” (Schleiermacher), “duygunun sonsuzluğu” (Simmel ve Natrop), “insanlık kültü” (August Comte), “insandaki saadet hasretinin meydana getirdiği bir tasavvur” (Feuerbach), “halk metafiziği” (Schopenhauer), “dini bir cemaatin meydana gelmesini

47 Nigosian

48 Bianchi, 194-5.

49 Schoeps a.g.e., 3; Al. Réville, dini şöyle tarif eder: Din, insan ruhunu gerek kendisine ve gerekse bütün kâinata hakim olduğuna inandığı sırfi ruh ile birleştiren bir ihtisas alanıdır. Bu bakımdan din, insan hayatını sınırlandırır ve bazı kayıtlar altına alır”. Marie Jeanne Cuillot (Mari Jan Küyyu), dini şöyle tarif eder: “Din, insanın alemde varlığını kabul ettiği iradelerle bağliik duygusudur.” S. Reinach ise dini “insan yeteneklerinin serbesçe kullanılmasına engel olan kuruntu ve sınırlamaların bütünü” diye tarif eder. Reinach (Reynah), ilkel kabile dinlerindeki tabu’nun etkisiyle böyle acayip bir tarife gitmiştir. [Bkz. S.R., Historie des Religions, (Paris, 197), I/3-4]. Morris Jastrow, din kavramında üç temel bulur: 1) İnsanın kendini aşan kudret veya kudretlerin varlığına inanması, 2) İnsanın hüküm ve nüfuzu altında bulunduğunu hissettiği bu kudret veya kudretlerde kendi arasında bir münasebet tasavvuru, 3) Bu kudret veya kudretlerle münasebet kurmaya girişmesi. M. Jastrow, tarifini bu temellere dayandırır. Bkz. A.H. Akseki, Din, (İstanbul 1943), 5-7.

50 Ringgren-Ström, a.g.e., XVII.

51 Bianchi, 203.

52 Schoeps, 3.

sağlayan ayin ve inançlar sistemi” (E. Durkheim), “Görünmeyenle münasebet” (Dilthey), “ben’in Tanrı’ya yönelmesi”dir (O. Gründler)⁵³.

Burada sıralanan tarifler, dinin yüzlerce tarifinden sadece bir bölümünü oluşturur. Körlerin filin hortumunu tariflerinin ne kadar çeşitlendiği hatırlanırsa, bu çok önemli kavramı dile getirebilme sıkıntısını çekmiş kimselerin yaptıkları tariflerin çokluğu yadırganmaz. Bu tariflerden her biri, dinin kendisi için olmasa bile, içinde meydana çıktığı devrin umumi karakteri ve bu devre hâkim olan temayüller bakımından önemlidir. Dinin bu çeşitli tarifleri arasındaki ayrılık, bir yandan din probleminin çetrefillliğinden, öte yandan bu tarifleri ortaya atan kimselerin subjektif görüş ve duyularındaki ayrılıklarla sahip oldukları dünya görüşlerinden ileri gelmektedir. Din, insanlık varlığının köklerine kadar işlemiş manevî bir olgudur. Bu olgunun insanların düşünce ve eylemleri üzerinde çok derin ve çok köklü tesirleri vardır. Din hakkında ortaya atılan her tarifde insanlıkla ilgili olan bilgi, istek ve duygular saklıdır. Din çok değişik şekiller içinde görünen ve çok geniş bir alanı kaplayan muğlak bir olgudur. Bu olgu ile ilgili araştırmalar gelişmektedir. Ashnda karakter ve mahiyet itibariyle çok çeşitli dinler vardır. Meselâ monoteist, politeist, dualist, panteist; vahye dayanan-dayanmayan; ahirete yer veren-vermeyen; kutsal kitabı bulunan-bulunmayan; kurucusu olan-olmayan dinler gibi... Dinin doğru bir tarifi, yani bütün dinleri içine alabilecek bir tarifi, ancak din kavramının sınırları kesin bir şekilde belirlendikten sonra yapılabilir. Bu konuda tarih ve felsefeden faydalanılabileceği gibi, Dinler Tarihinin sağlayacağı materyelin büyük önemi bulunmaktadır. Dinin mahiyetini anlayabilmek Dinler Tarihinin sağlayacağı materyelin, fenomenolojik bir metotla değerlendirilmesiyle mümkün olabilir. Fenomenolojinin hedefi, kendilerini şura sunan varlıkları ilk aslı şekilleri içinde kavramaktır. Dolayısıyla dinin mahiyetini doğru bir tarife kavuşturabilmek için, ilkin dinî yaşantının şurdaki aksini, yani şahsî tecrübe yoluyla elde edilmiş olan dindarlık kavramını, daha düşünce yoluyla şekillenmeden önce, tahlil etmek ve elde edilen sonucu dinî materyelle karşılaştırmak lâzımdır. Duyular üstü dünya ile böylece karşı karşıya gelinebilir.

Tecrübî dinî materyalin aslı dayanağı, insan şuurunda ve insan düşüncesi ile ilgili olan gelişmenin belli bir devresinde açık ve seçik bir şekilde beliren Tanrı kavramıdır. Dinî şuurun tahlilinden elde edilen

53 Birand, aynı yer, 127.

temel dînî yaşantı, insanın bir yönden korku ve acizle, diğer yönden sevgi ve güvenle âlem üstü kadir varlığa, Yüce Allah'a bağlanmasıdır. Bu bağlılık, insanın rûhî kuvvetleriyle Yaratanına yönelmesi, derin bir tutkunlukla ona açılması şeklindedir. Bu tavır, insanın bütün manevî melekelerinin yardımıyla meydana gelir ve insan benliği ile ilgili sentezlerin en kuşatıcısıdır. Bu, bir yandan heyecan ve dindarlık duygularıyla canlanmış, öte yandan düşünce ile aydınlanmış bir eylemdir. Böyle bir dîni bağlanmada temelini bulan din, insanı bütünlüğü ile kavrar. Beşer hayatının bütün alanlarına tesir ederek şahısları ve devirleri şekillendirir. Aslî dîni yaşantıda temelini bulan dîni değer, bütün öteki değerlerin kendisine yöneldiği bir hedeftir.”⁵⁴

Bu noktada, yukarıda verilmiş din tariflerinin değerlendirilmesine geçilebilir. Burada bu tariflerin aşağı yukarı şu beş elemanı içinde bulunduğuşöylenebilir: 1) ferdî tecrübe, 2) zihnî, 3) hissî, 4) ibadetle ilgili 5) içtimâî eleman⁵⁵.

Ferdî tecrübe, en kısa ve açık ifadesini bu tarifler arasında Rudolf Otto'nun şu cümlesinde bulmaktadır: “*Din, kutsalın tecrübesidir.*” Bu kısa tarifin bütün dinleri içine aldığı ileri sürülür. Bu tarif, varlığının bir gereği olarak, insanın kutsal olanı yaşayabilme kabiliyetini dile getirir. Bu husus, dinin fertlere mahsus bir tecrübeye dayandığını doğrular. Otto, bu tecrübeyi, korkutucu ve hayran bırakıcı sır (“mysterium tremendum et fascinans”) diye nitelendirir. Yani dîni korku, esas dîni yaşantının bir yönüdür. Dindar insan, Tanrı karşısında kendisini zavallı güçsüz, küçük ve Tanrı'ya bağlı hisseder. Bu onda dehşete kadar varan bir korku uyandırır. Ancak dîni yaşantı, sadece “maiestas tremenda” olarak yaşanmaz. O, kudretli ve Rahim olan Tanrı karşısında hasret ve iştihak uyandıran, sevgi ve itimat telkin eden ve ruh üzerinde karşı konulamaz bir cazibe kuvveti ile tesir ederek insanı tam teslimiyete zorlayan “fascinosum” mukaddes değer olarak da yaşanır. (Bu, İslâmî gelenekte “beyne'l-havfi ve'r-recâ” şeklinde zikredilerek bu iki yönlü kulluk tutumu anlatılmış olur)⁵⁶.

J. Martineau, H. Spencer, M. Müller vb. lerinin tariflerinde göze çarpan *zihnî eleman*, insanın, ihtiyacı bulunan manevî ve maddî değerleri elinde tutarak onun kaderini kontrol eden kudrete inancını ifade eder. Dini Tanrı kavramı ile tarife çalışanlar oldukça fazla olmakla beraber, bunlara yöneltilen tenkit, Buddizm, Caynizm gibi ateist

54 Birand, a.g.e., 127-131'den.

55 Bkz. Nigosian, a.g.e., 4.

56 Bkz. Bianchi, 171-3; Schoeps, 12.

dinlerin mevcudiyeti olmuştur⁵⁷. Şahisi kurtuluşu ön plana alan bu gibi dinler, ateist sayılmakla beraber, Tanrı kavramına karşı çıkmamakta, tarihi gelişmeleri içinde bazı kollarında bu kavrama yer bile vermektedirler. Öte yandan bu dinlerde nirvana, görünmeyen varlıklara inanç da bulunmaktadır. Tarihin derinliklerinde kalmış inançlardan ilkel kabîle dinlerinden en gelişmiş olanlarına kadar bütün dinlerde Tanrı kavramının bulunduğu günümüzde hâlâ bu eski titizliğin devam ettirilip ettirilmeyeceği merak konusudur⁵⁸. Zihni elemana ağırlık veren tarifinde H.J. Schoeps, dini "...insan üstü kudret ile insan arasındaki râbita" olarak belirtirken bu râbitanın korku veya güven gibi duygular, menkabeler, mitler, dogma'lar (akide, inanç), ayinler, emirleri ifa gibi hususları içinde bulundurduğuna dikkat çeker⁵⁹.

Hissi eleman, sadece güven, korku, bağlılık değil; hakikat, huzur, ölümden sonraki hayat özlem ve iştiyakını da içinde bulundurur. Schleiermacher, J.M.E.McTaggart, J. Huxley'in tarifleri bu konuda misal olarak hatırlanabilir.

İbadetle ilgili "*davranış elemanı*", meselâ F.H. Bradley, M. Arnold, M.Mayer'in tariflerinde mevcuttur. Dua, kurban, ayin, tören, ahlâkî emirler, inanç esasları gibi inananların hayatında standard hareketleri ifade eder. V. Ferm'in belirttiği gibi bu, artık bir hayat nizamı teşkil eder⁶⁰.

"*İçtimâî eleman*", dinlerin bir cemaata dayanması, dinin verdiği değerleri elde etmek üzere insanların işbirliği yaptıkları kurumların varlığını ifade eder. Zira dinler, onları kabul etmiş insan topluluğunun içtimâî hayatına derinden derine girmiştir. Yani dinler, yalnız inançlar, amel ve ahlâk sistemlerinden ibaret değildir; onların bir de teşkilâtları, cemaatları, içtimâî önemleri vardır. Dinin bu içtimâî yapısı, dinî, ahlâkî, manevî ideallerin tatbik edilmesi ve bunların içtimâî şartlar ve tutumlar olarak kabul edilmesiyle gerçekleşir⁶¹. E.S. Ames'in, J.P.Pratt ve E. Durkheim'in tarifleri misal olarak verilebilir.

Dinlerde bulunan bu beş eleman yanında,⁶² daha geniş ve bütün dinleri kucaklayan, din bilimleri açısından dini oluşturan hususlar

57 Bkz. Taplamacıoğlu, a.g.e., 18; Alston, a.g.e., 143.

58 Bkz. İslâmî İlimler Ansiklopedisi (Dergâh). C. II, Caynizm maddesi.

59 Schoeps, 3.

60 A.g.e., 4.

61 Bkz. Smart, 20.

62 Dinin âyin, tören-ibadet, mitolojik, itikadî, ahkâkî, içtimâî, tecrübi vecheleri için bkz. Smart, 15-25. Smart dinde bu şekilde 6 vecheye bulurken, iki Amerika'lı (C.Y. Clock ve R.Stark), dindar bir kimsede 5 vecheye tesbit etmiştir: tecrübi, ideolojik (inançlar), zihni (din ve kutsal

olarak kabul edilen maddeler şunlardır: 1) tabiat üstü, insan üstü varlıklara inanç (Tanrı, tanrılar, melekler, cinler, ruhanî varlıklar gibi), 2) kutsalla kutsal olmayı ayırma, 3) ibadet, ayin ve törenler, 4) yazılı veya yazısız gelenek (kutsal kitap, ahlâkî kanunname), 5) tabiat üstü, insan üstü varlık veya kutsalla ilgili duygular (korku, güven, sır, günahkârlık, tapınma, bağlılık duyguları gibi), 6) insan üstü ile irtibat (vahiy, peygamber, şaman, dua, niyaz, ilham gibi vasıta ve yollarla), 7) bir âlem ve insan, hayat ve ölüm ötesi görüşü, 8) hayat nizamı, 9) bir içtimâî grup (cemaat) ve bu gruba mensubiyet. Her dinde bütün bu hususların hepsi bulunmasa da, bazıları bulunur⁶³.

Din tariflerini iki kategori altında toplamak mümkündür: 1) insanın tavır ve davranışlarını inceleyerek dinin ne olduğunu açıklamaya çalışanlar, 2) insanın tavır ve davranışlarının arkasındaki saikleri (motivasyonlar) inceleyerek dinin içtimâî münasebetlerde niçin bir faktör olduğunu belirtmeye çalışanlar. Ancak bu noktada önümüze hangi insânî tutum ve davranışların dinî olduğu problemi çıkar. Bu problemin cevabının Dinler Tarihi bilinmedikçe ve farklı insanlar dindar olduklarında nasıl hareket edecekleri öğrenilmedikçe verilemeyeceği açıktır. Her dinin mensuplarına verdiği değerlerin takdiri, insanların farklı zamanlarda ve farklı şartlar altında nasıl düşündükleri, davrandıkları, neler hissettikleri bu problemin cevabını oluşturacaktır. Öte yandan Din Psikolojisi, benzer dinî yaşantılar yanında, farklı olanlarına da ilgi gösterir⁶⁴.

Bütün bu zikredilenlerin bir cümlede toplanması istenirse, bir tarif olarak şöyle diyebiliriz: Din, insanların kendilerini ve tabiatı

metinlerinin ana prensipleri hakkında bilgi), ibadet-âyinle ilgili, tâlî (pratik davranış sonuçları) veche. Bkz. Jean Holm, *The Study of Religions. Issues in Religious Studies*, (London 1977), 18. Bu son verilen kaynakta "Dinin Tarihi" başlığı altında Holm, din için, mensubiyet, inanç, ibadet, bayramlar, tören ve âdetler, ahlâk alt başlıkları altında bir tarife gitme imkânı arıyor; münferit şahsın tecrübe ve sorumluluğu önemli olmakla beraber, dinin bir de yekvücut yapı ve teşkilâta sahip bulunduğunu belirtiyor. Holm, geçmişte "dini" kategorisine sokulabilecek ve bütün dinler için ortak olabilecek tecrübe, duygu veya faaliyeti belirleyebilmek gayesiyle dinin özünü keşfetme teşebbüslerinde bulunulduğunu, ancak iki sebeple bunların sonuçsuz kaldığını söylüyor: 1) Diğer dinler hakkında artan bilgi dolayısıyla o kadar farklı inanç ve amellere rastlandı ki, bunların hepsi için ortak ve aynı öneme sahip bir şey bulmak mümkün olmadı. 2) Anlaşıldı ki, dindar kimse için hiçbir dinî eleman diğerlerinden daha az önemli değildir. Bu sebeple, çok karışık ve zor bir yapı gösteren dinlerin bütün elemanları Din Fenomenolojisi yoluyla kavranmadıkça dinin tam bir tarifi yapılamayacaktır. Bkz. Holm, a.g.e., 17-18.

63 Alston, *Din*, Çev. G. Tümer, 167.

64 Nigosian, 5.

aşan, kaderlerini elinde tutana karşı gönül, söz ve davranışlarıyla, sevgi, korku ve huşu duyguları içinde, yönelmeleri; iman ikrarı, ibadet, ayin ve törenlerle bu Yüce Tanrı veya ilâhî varlıkların rızasını kazanmaya, kurtuluşa ulaşmaya çalışmaları, böylece bir hayat tarzı ve cemaat oluşturmalarıdır. Eğer bu tarif uzun bulunacaksa, kısaca din, insanların dünyada veya ölüm ötesinde kurtuluşa ulaşmaya çalışmalarıdır, diyebiliriz. Bir başka kısa tarif, din, insanı aşan kudrete veya kutsala karşı insanın tavrıdır, olabilir. Öte yandan ayrı bir tarif olarak, din, bir insan topluluğunun sahip olduğu inançlar, devam ettirdiği tapınmalar ve ve ahlâkî kuralların bütünüdür, verilebilir.

İslâm bilginleri de dinin tarifini yapmaya çalışmışlardır. Ancak bu tarifler, Kur'an-ı Kerim ve İslâm inançları göz önünde bulundurularak yapılmıştır⁶⁵. Bir misal olarak Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (Ö 816/1413) "Ta'rifât" başlıklı kitabına aldığı din tarifi verilebilir: "Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği şeyleri kabul etmeye da'vet eden ilâhî bir kanundur."⁶⁶ İslâm bilginleri arasında yaygın din tarifi de şöyledir: "Din, akl-ı selim sahiplerini kendi ihtiyarlarıyla bu dünyada doğruluğa, salâha, öteki dünyada kurtuluşa götüren, Yüce Allah tarafından konan bir kanundur."⁶⁷ A. Hamdi Akseki, aşağı yukarı aynı ifadeleri içinde bulunduran şu tarifi nakletmektedir: "Din, akıl sahiplerine gaye-i hakikatı bildiren, onları kendi ihtiyar ve iradeleri ile Allah Resûlünün bildirdiği şekilde, hal ve istikbalde salah ve felâha, kemâle sevkeden, maddî ve manevî bütün ihtiyaçlarını temin eden bir kanun-ı mevzû-ı ilâhidir"⁶⁸ Bu tarifler, şöylece bir araya getirilebilir: "Din,

65 Kur'an-ı Kerim İslâm'dan hernekadar "Allah'ın katındaki din", "hak din", "ikmâl edilmiş (olgunlaştırılmış), tamamlanmış din" vb. şekillerde bahsetmekte ise de, diğer inanç sistemleri için de "din" kelimesini kullanmaktadır. (Bkz. Âli İmran 19, Mâide 3, Fetih 28). Bir misal olarak Kur'an'ın üç yerinde geçmekte olan bir Âyetin ifadesi verilebilir: "O, bütün dinler üzerine üstün kılmak üzere elçisini hidayet ve hak din ile gönderdi" (Tevbe 33, Fetih 28, Saff 9).

66 Bkz. Shf. 72. Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin hayatı için bkz. İslâm Ans., Cürcânî mad., (İst. 1963), 23. Cüz/246. Dinin tarifinde Abdüsselâm el-Ekânî, "Cevheretu't-Tevhîd" şerhinde şu açıklamayı yapar: "Din, akıl sahibi insanları, kendi irade ve arzularıyla, bizzat onlar için hayırlı şeylere sevkeden ilâhî bir kanundur. Yani o, Yüce Allah'ın zâtî hayra, ebedî saadete ulaşmak için kullarına vaz'ettiği hükümlerdir. Muhammed Âli el-Fârûkî et-Tahânevî, "Keşşâfu Istulâhâtu'l-Funûn" adlı kitabında (Bkz. II/305; Kahire 1963) ayrı bir din tarifi verir: "Din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle halde salâha, malda felâha sevkeder". Bu tarif, dindar kimsenin dünya ve ahirette mesut olacağı anlatmak istemektedir. Bkz. A. Hamdi Akseki, Din, (İstanbul 1943), I/1-2. İslâm filozof ve hâkimlerinin, mutasavvıfların da din tarifleri vardır. Bir misal olarak Gazzâlî'nin "din"i Rabbi ile kul arasındaki muâmele şeklinde tarifini vekilimiz (Bkz. İhya, Mısır 1967, IV/531).

67 Bkz. Atay, a.g.e., 83.

68 Din Dersleri, 5.

peygamberlerin tebliğlerine dayanan ve Yüce Allah tarafından kurulan, mensuplarını yani akıl sahibi şuurlu insanları, kendi irade ve arzularıyla hayırlı olan şeylere sevkeden, dünya ve ahirette saadet ve kurtuluşa ulaştırıran bir ilâhî kanundur.” (En kısa tarif de şöyle yapılabilir: “Din, peygamberlerin vahiy ve ilhama dayanarak tebliğ ettikleri şeylerin bütünüdür”).

D. Dinlerin Tasnifi

Dinin tarifi kadar, dinlerin tasnifi de zor bir konudur. Bu konudaki zorluk, tasnifin neye göre yapılacağı kadar, dinlerin çeşitlerinden de kaynaklanmaktadır. Yakın zamanlara kadar dinler, inançlarına göre tasnif edilmekte iken, şimdi bu çeşit tasnifi uygun bulmayanlar da vardır. Onlara göre tasnifi tektanrılı, çoktanrılı olarak ele almak, her dini kucaklamayacaktır. Zira bu iki gruptan birisiyle alâkâh görünen, ayrı bir grup oluşturamamakla beraber, güçlük doğuran dinler de vardır⁶⁹.

Joachim Wach, dinleri, 1) kurucusu olan dinler, 2) geleneksel dinler (başka bir tasnifte U. Bianchi, bunun yerine millî dinleri’i zikretmektedir) şeklinde ikiye ayırır⁷⁰. A. Schimmel, şöyle bir tasnife yer verir: 1) İlkel dinler, 2) millî dinler, 3) dünya dinleri. Onun “ilkel dinler” şeklinde ilk maddede belirttiği dinler; bazılarının evrimi bu alana da aksettirip dinî gelişmenin ilk basamağı olarak düşündükleri animizm, totemizm, naturizm, fetişizm gibi aslında sadece bir “kült” olarak dikkate alınabilecek, geçen yüzyılda ileri sürülmüş ve artık yıpranmış, nazariyeler değil, ilkel kabîle dinleridir (meselâ Nuer Dini, Ga Dini, Dinka Dini, Ainu Dini gibi⁷¹). Millî dinler; eski Yunan, Mısır, Roma’nınki gibi umumiyetle bir kurucusu söz konusu olmayan geleneksel yapıdaki dinlerdir. Bu dinler, sadece bir millete ait olup onun sınırlarını aşmaz.⁷² Ancak bazen millî dinden bir dünya dini de gelişebilir. Meselâ yalnız Yahudilere mahsus bir dinden⁷³ Hıristiyanlık, Hindistan’ın millî

69 Bazı bilgilerin “henoteizm” (veya “monolatri”) diye adlandırdıkları durum, bu hususa misâl olarak verilebilir. Henoteizm, birçok tanrılara inanıp içlerinden birine tapınmayı ifade eder. Ayrıca ilâhî varlıklar ihtiva eden, fakat belirtildiği şekilde bir tasnife girmeyen dinler de vardır. Bkz. Bianchi, 36 vd.

70 Bkz. Taplamacıoğlu, 6; Bianchi, 208, 219.

71 Bkz. D.A. Brown, A. Guide to Religions, (London 1973), 16-53; Smart, a.g.e, 50.

72 Bütün eski milletlerin dinleri, genellikle millî dinlerdir. Günümüzde yaşamakta olan millî dinlere Hinduizm, Caynizm, Parsilik, Şintoizm, Konfüçyüsçülük, Taoizm, Yahudi Dini (bu dinin hâlâ ihtida kabul ettiğini iddia edenler de vardır. Bkz. The Religions of America, neşr. Leo Rosten, “Who are Jews”) misâl olarak verilebilir.

73 Yahudi Dini, önce evrensel iken. Babil Sürgününden sonra millîleştirilmiştir.

dinî yapısından Asya'nın büyük bir kısmına yayılan Buddizm doğmuştur. İslâm da evrensel bir dünya dinidir⁷⁴.

Gustav Mensching de dinleri üç bölüme ayırır: 1) tabiat dinleri, 2) halk dinleri, 3) dünya dinleri. "Tabiat dinleri" ile, o, tabiatın içinde yaşayan ve ondan etkilenen insanların dinlerini ifade etmektedir. Bu dinler, çok tanrılı, daha doğrusu çok cinlidir. Onların dünyaları, mahallî tapınma nesnelere olarak şekilli-yarı şekilli sayısız ilâhî varlıklarla doludur⁷⁵. "Halk dinleri", medenî milletlerin dinleridir. Tanrıları tabîi dünyevî güçleri temsil eden ve bu sebeple varlık düzeninin koruyucusu olarak telakki edilen halk dinleri de vardır. Eski Yunan, Roma, Babil, Mısır, Hint, Çin, Cermen halklarının dinleri bu kategoriye girer. Ancak çok eski bir geleneğe sahip kurucularının şahsiyeti ile ayrı bir nitelik kazanmış halk dinleri de vardır. Vahye dayanan bu dinlerde ulûhiyet, dünyadan tamamiyle ayrı yaşayan kudretli varlıktır. Böyle dinler, büyük şahsî otoriteye sahip tarihî şahsiyetleriyle temayüz ederler. Bir misal olarak Yahudi Dini ele alırsa, önce bir tabiat dini hâkim iken, Hz. İbrahim'e Tanrının vahyi sonucu öncekinden vazgeçilmiş ve alemin kaderini belirli bir hedefe doğru yönelten bu kudretli varlığa bağlanılmıştır. O, bir hâkim ve kurtarıcıdır; bir ilâhî idare kuracaktır. "Dünya dinleri", bir kurucuya dayanan, belirli bir topluluğun tarihî ve kültürel sınırlarını aşmakla halk dinlerinden esasta ayrılan dinlerdir. Bu dinlerde fert ön plana geçmektedir. Tarihin Rabbi olarak Allah'ın kudsiyeti, din kurucusunun tarihî vahyi ile açıklanmaktadır. Buddizm, Taoizm ve Konfüçyüsçülük gibi uzak doğu kurtuluş dinleri vahye dayanmakta iselerse de bunlar, özde tarihî değildiler; yani tarih içinde verilmiş va'de sahip değildir⁷⁶.

Yine ayrı bir tasnifte dinler, 1) sakramental (dinî ayin ve törene dayanan), 2) profetik (peygambere dayanan), 3) mistik (tasavvufî) şeklinde üçe ayrılır. Bu ayırım, ulûhiyetin farkında olma ve ona cevap tarzı göz önünde bulundurularak yapılmıştır. "*Sakramental din*"de

74 Bkz. Schimmel, a.g.e, 3-4

75 İlkel kabilelerde kötü güçlere tapınma, Afrika'daki Altın Sahilinin zenci yerlilerinin dilindeki "voodoo" deyimini vasıtasıyla daha iyi kavranılabilir. Voodoo, tanrılar anlamına gelen "vudu" kelimesinden çıkmıştır. Voodoo kültüründe aslında "boynuzsuz keçi" şeklinde nitelendirilen küçük bir kız çocuğunun kurban edilmesi varken şimdi onun yerini beyaz bir oğlak almıştır. Kötü güce tapınma Altın Sahilinden Amerika'ya, özellikle Haiti gibi adalara götürülmüştür. Öte yandan kötü güçlerle ilgili deyimler, bütün dünyada büyük bir yekün tutar. Meselâ Buddizmde "deva"ların karşısındaki "asura"lar, "yaksha"lar, "pisaka"lar, "Nat"lar, "phi"ler, Mâra; Çinlilerde "shen" (tanrılar) karşısında "kuei", "hsien" deyimleri gibi. Bkz. DCR, 229, 234, 644.

76 Schoeps, 48-49.

Tanrı, eşyada aranır: maddî şeylerde (azizlerin kutsal hatıraları, haçlar, heykeller), yiyecek ve içecekde (ekmek ve şarap, vaftiz suyu), yaşayan şeylerde (totem hayvanı, kutsal inek, kutsal ağaç), hareketler (kutsal danslar). Böylece Tanrı, maddî timsallerle kavranılır. Dinî faaliyetin mihverî, bu timsallerde odaklaşan dinî ayin-törenlerdir. Kutsal yerler, hayvanlar, heykeller ve benzerî şeylere ta'zim gösterilir, başvurulur. Bu şekilde nesnelere ulûhiyet arasında irtibat kurulur. Eski Yahudilerin "Ahit sandığı"⁷⁷, Hintlilerin Ganj'ı, ilki Yahve'ye (Tanrı), ikincisi Tanrı Şiva'ya nisbet edilerek⁷⁸, kutsal saydıkları gibi. Katolik, Tanrı'nın varlığını Hz. İsa'nın vücudu ve kanı haline dönüştüğüne inandığı takdirde olunmuş ekmek ve şarapta bulur. "*Profetik din*"de Allah'ın iradesini, emirlerini açıklayan peygamberler, elçilerin mazhar oldukları vahiyler, onların hayatları, getirdikleri kutsal kitaplar yoluyla ulûhiyetle insanlar arasında köprü kurulur. Allah'dan gelen haber için gereken, kabuldür. Bu onun muhtevisiyatının aklen tasdiki ile yine bu haberin içinde bulundurduğu buyruk, yasak ve öğütlere itaatın her ikisini de gerektirir. Bundan dolayı profetik dinde inanç, en yüksek faziletter; inanç tasdikleri ile ikrarlar önemli bir rol oynarlar. Müslümanların "Kelime-i Şehâdeti", "Âmentü"sü, Hıristiyanların "Kredo"su gibi (Yahudiler, Maimonides-İslâm Âlemindeki nitelendirilişi ile İbn Meymûn tarafından düzenlenen iman ikrarını tekrarlarlar)⁷⁹ "*Mistik din*"in merkezi, mistik tecrübedir. Bu tecrübe ile fert, kendinin ulûhiyet tarafından manevî doluluk haline getirildiğini, aralarında bölünemez bir birlik bulunduğunu hisseder. Dünya ve onun bayağı ilgileri, artık ona boş gelir. Mistik, bu birliğin ifadeye gelmeyen saadetine kendini kaptırmıştır. O, Tanrı ile temasın tek gerçek yolunun bu olduğuna inanır. Dinî ayin ve törenler, âmentüler, kutsal kitaplar, ona göre, mistik birliği bulamamış olanlar içindir. Ancak mistik tecrübe ve onun keşfettiği ulûhiyet, çok kere tarif, insan diliyle ifade edilemez. Bu sebeple mistikler, bütün doktrinel formülleri yetersiz bulurlar. Meselâ mistisizmin aşırı

77 Ahit Sandığı, Sina Dağında Hz. Musâ'nın Tanrı'dan (Yayve) aldığı on emrin üzerinde yazılı bulunduğu tabletlerin içine saklandığı sanılmaktadır. Bu sandık, göçebe devrede, hattâ harplere bile, bir çadır içinde korunarak götürülürdü. Yerleşik devrede, Kudüs'de Ma'bet yapıldıktan sonra, onun bir odasında yer aldı.

78 Hindular, Ganj'in Samanyolundan indiği, Siva (veya Şiva)'nın saçının lülelerinden aktığına, yine kutsal sayılan Himalayalardan onun böylece çıktığına inanırlar. Bkz. DCR, 299, 581.

79 Mose ben Maimon veya Maimonides'in (Ö. 1204) düzenlediği bu iman ikrarının 13 maddeisi için bkz. Ringgren-Strom, a.g.e., 133.

bir şekli olan Zen Buddizm'de⁸⁰ herhangi bir doktrinel formülden kaçınılır. Kısacası, sakramental din, kutsal nesnelere, dîni ayin ve törenlere; profetik din, doktrin, inanç ve ahlâka; mistik din ise vasıtasız tecrübe ve duyguya ağırlık verir. Böylece Buddizm ve felsefi Hinduizm, galip olarak mistik; Yahudi Dini, İslâm ve Konfüçyüsçülük, asıl olarak profetik; bütün çoktanrılı ve ilkel kabîlelere ait dinlere refakaten halka ait Hinduizm, esasen sakramentaldir. Hıristiyanlık, genelde profetik olmakla beraber, bu nitelendirmeye en uygun kol, Protestanlıktır. Katolik Hıristiyanlık, daha fazla sakramentalliğe, Ortodoksluk ise mistikliğe meyyaldır⁸¹.

Dinlerin tasnifinde coğrafi durumu ön planda tutarak büyük dinler için üç bölge tesbit edip şöyle bir yol tutanlar da vardır: 1) Orta doğu. Sami grup: Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm, 2) Hint grubu: Hinduizm, Buddizm, Caynizm, 3) Çin-Japon grubu: Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Şintoizm. Bu tasnife dahil dinlerden birisinin başka bir bölgeye varması veya bazı siyasî etkiler alması sonucu sinkretist dîni-siyasî hareketler oluşmuştur. Meselâ İslâm ile Hinduizmin birleştirilmek istenmesinden Sihizm; Taoizm ve Konfüçyüsçülük ile Buddizm'in karıştırılması sonucu Çin'de Ch'an (veya Zen) Buddizm gibi⁸². Bahâî hareketi, Japon Buddizmi ayrıca misal olarak gösterilebilir⁸³.

80 Zen, Buddizmin Çin'de Ch'an şeklinde başlayıp Japonya'ya sıçradığı bir şeklidir. Zen, Buddist ekollerin en etkili ve önemlisidir. Bu ekol, realitenin mistik kavranılışını doğrudan doğruya iç tecrübenin geliştirilmesine bağlar. Ve yine bu ekole göre Buddizmin özü ve ruhu, kutsal kitaplara, kelimelere ve kavramalara, onlara dayalı muhakemeden kaynaklanmaz. İnsanın aslı tabiatı, cehaleti dolayısıyla gerçekleştirmediği bir Budda yapısına sahiptir. O, düşünce veya diğer bir anlatımla, tefekkür-murakabe yoluyla iç manevi aydınlığa kavuşmaya çalışmalıdır. BkDz. CR. 662.

81 Bkz. Alston, Çev. C. Tümer, a.g.e., 171-175.

82 Sinkretist (uzlaştırıcı) hareketlerde dîni, siyasî, içtimâî, iktisâdî, coğrafi, târihi, kültürel faktörler etkili olmuştur. Meselâ Hindistan'a İslâm'ın girmesiyle Sih, Hıristiyanlığına ile Brahmo Samaj hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu hareketlerde ağırlığın hangi dinde olduğu, daha doğrusu, eğer başka faktörler yoksa, hangi dinin bu hareketi başlattığı kolaylıkla anlaşılabilir. Bazan, hattâ çoğu zaman hareket, başlatıcının kontrolünden da çıkar. Yine diğer bir sinkretist hareket olup ayrı bir din teşkil ettiği iddiasında bulunan Yehova Şahitliğinin durumu dikkat çekicidir. Hıristiyan âlemi içinden çıkan, fakat Yahudi Dini ile ilgili bazı elemanları içinde bulunduran; hem gerçek Hıristiyanlığı temsil ettiğini ileri sürüp hemde Hıristiyanlığın özünden kopan bu hareket, üstelik Sikhizm gibi bir bölge ile çerçevelenmemekte, bütün dünyayı hedef almaktadır. Fazla bilgi için bkz. G. Tümer, "Yehova Şahitliği Hareketi Ve Ayrı Bir Din Olup Olmadığı", İlahiyatFak. Der. C. XXVIII; Bianchi, 169; Smart, 38-39.

83 Bkz. Bianchi, 169. Bahâî hareketi de ayrı bir din teşkil etmeyen, taklide dayanan siyasî kaynaklı, din görünüşlü, "dînsi" bir harekettir. Bkz. E. Ruhi Fiğlalı, Bâbîlik ve Bahâîlik, (Ankara 1983).

Dinler; tipolojik, morfolojik, fenomenolojik özellikleri göz önünde tutularak da tasnif edilebilir.⁸⁴ Öte yandan halk dinleri-dünya dinleri, vahye dayanan dinler-tabii dinler, ilkel dinler-gelişmiş dinler, kurucusu olan dinler-kurucusu bulunmayan dinler, kutsal kitabı bulunan dinler bulunmayan dinler, misyonerliğe yer veren dinler-buna lüzum görmeyen dinler, diğer bir anlatımla, ihtida kabul eden dinler-etmeyen dinler, geçmişin dinleri-günümüzün dinleri, bir bölgeye veya kıt'aya münhasır-başka bölgeye veya kıt'aya sığmayan dinler, ahiret kavramına yer veren dinler-vermeyen dinler... şeklinde daha dar tasnifler de yapılabilir. Yine Tanrı kavramına göre 1) tektanrılı dinler (üç ilâhî din), 2) çoktanrılı dinler (eski Yunan, Roma dinleri gibi), 3) belirli bir şahsiyeti olan Tanrı kavramından uzak dinler (Hint-uzak doğu dinleri: Buddizm, Caynizm, Konfüçyüsçülük, aslı Taoizm), 4) devamlı bir dualizm ve bir Yüce Tanrı'yı savunan dinler (Zerdüş Dini, Hinduizm) şeklinde bir tasnif daha vardır⁸⁵.

Dinleri, bütün bu zikredilenler göz önünde tutularak, 1) ilkel kabîle dinleri, 2) millî dinler, 3) evrensel dinler şeklinde üçe ayırmak mümkündür⁸⁶.

İslâm bilginlerinin din tasnifi, yine Kur'ân-ı Kerîm'e dayanmaktadır. Zira Kur'ân, İslâm için "*Allah katındaki din*" (Âl-i İmran 19), "*dosdoğru din*" (Rûm 30), "*hak din*" (Tevbe 33, Fetih 28, Saff 9) deyimlerini kullanır. İslâm. "*bütün dinler üzerine üstün kılmak*" (Tevbe 33, Fetih 28, Saff 9) üzere gönderilmiştir. Dolayısıyla "*İslâmdan başka din isteyen*"in bu gayreti kabul olunmayacaktır (Âl-i İmran 85). Bu son zikredilen iki Kur'ân Âyetinin ifadelerine göre İslâm'dan başka dinlere de "*din*" denebilir. Ancak İslâm hak din olduğuna göre, diğer din-

84 Bkz. Bianchi, 206 vd.

85 Bkz. Schoeps, 49-50. Ayrıca bkz. M. Şemseddin (Günaltay), Târih-i Edyân, (Dersaadet 1330), 26-34 (Bu son kaynakta A. Whitney, Von Vrey, Von Hartman, Hegel, A. Tiele, H. Siebeck'e ait tasniflere yer verilmektedir).

86 Bkz. Schimmel, 3-4; Taplamacıoğlu, 6-7. Yine ayrı bir tasnif teşebbüsünde yazar, şöyle bir yol takip ediyor: etnik dinler, kurucusu olan dinler; millî, mistik, kozmopolit (millî olmıyan), evrensel dinler, Bkz. Bianchi, 53.

Bu tasniflerde mutlaka yer alan "*millî*" ve "*evrensel*" dinlerin nitelik ve özellikleri üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Millî dinler, bir ülke ve bir millete mahsustur. Bu dinlerin mensupları, ortak bir kurtuluş ve mutluluk prensibi içindedirler (bazı millî dinlerde ferdi kurtuluş da yer alır), dinlerini başka milletlere tamtmazlar, zorla kabul ettirmezler, hattâ bazen saklı tutarlar. Evrensel dinler, bir millete bağlı kalmayan, millî sınırları aşan bir dünya dini haline gelen dinlerdir. Bu dinlerde fert, ön plandadır, ferdin şahsî tecrübesi esastır. Dünyadaki insanların aşağı yukarı üçte ikisi, kendi ülkesinde doğmayan, dışarıdan gelen evrensel bir dinin mensubudur. Bkz. Taplamacıoğlu, 37-42.

lerden ilâhî vahye dayanmayanları “bâtıl”dır. İlâhî vahye dayanmakla beraber, ilk aslı şeklini kaybetmiş Hıristiyanlık ve Yahudiliğe gelince, onlar da “muharref” dinlerdir. Kur’ân-ı Kerîm, bu dinlerin mensupları için “Ehl-i Kitap” deyimini kullanır (İslâm âleminde kökde hak dinleri “mîlel” bâtil, dinleri “nihal” deyimini içinde ifade etmek gelenek haline gelmişti).

Bu durumda İslâm âleminde dinleri, ilâhî vahye dayanan dinler, ya da kısaca “ilâhî dinler” (son zamanlarda, yanlış olarak, “semâvî dinler” denilmekte idi) ve “bâtıl dinler” şeklinde ikiye ayırmak; ilâhî dinleri de kitabına kul sözü karıştırılmış, ya da iyi muhafaza edilememiş, böylece dînî esasları bozulmuş, değiştirilmiş anlamında “muharref dinler” ve böyle bir akıbetle karşılaşmamış, karşılaşmayacak olan, ilâhî te’minat altında bulunan (bkz. Hicr 9) tek, dosdoğru, Yüce Allah indinde makbul, ikmal ve itmam edilmiş, olgunlaştırılmış, geliştirilmiş din (Mâide 3), “hak dîn” islâm olarak belirtmek gelenek haline gelmiştir. Bununla beraber İslâm bilginlerinin kendilerine mahsus tasnif usulleri vardır⁸⁷. Bu usullere misal verilebilir:

İbn Hazm (Ö. 456/1064), tasnifine İslâm fırkalarını da katarak bunları önce ikiye ayırır: 1) İslâmâ karşı din ve fırkalar, 2) İslâm fırkaları. İslâma karşı din ve fırkaları da şöyle tasnif eder: 1) hakikatleri kabul etmeyenler: Sofistâiyye (Sofistler) 2) Hakikatleri kabul edenler. Hakikatleri kabul edenleri de ikiye ayırır: 1) Âlemin ezeli olduğunu kabul edenler, (bunları da ikiye ayırır): a) bir yaratıcı ve düzenleyici kabul etmeyen maddiyyûn: materyalistler, b) ezeli bir düzenleyici olduğunu kabul eden felâsife: filozoflar), 2) Âlemin yaratılmış olduğunu kabul edenler. Bunları da ikiye ayırır: a) bir’den çok ezeli düzenleyici kabul edenler: Mecûsiler, Sâbüiler, Manihestler, Hıristiyanlar, b) âlemin yaratılmış bulunduğunu ve onun ancak tek bir yaratıcısı olduğunu söyleyenler (bunları da ikiye ayırır): bütün peygamberleri inkâr eden berâhime-brahmanlar, Hinduizme mensup olanlar- ve bazı peygamberleri kabul eden Yahudiler⁸⁸.

Dinleri tasnif bakımından üzerinde durulabilecek diğer bir İslâm bilgini, Şehristânî (Ö. 548/1153), “el-Mîlel Ve’n-Nihal” başlıklı eserinin mukaddimesinde insanları iki bölüme ayırır: 1) Vahye dayanan bir dine bağlı bulunanlar, 2) Kendi beşeri re’yine uyanlar. Böylece o, mutlak manada dîn ehli olarak Mecûsiler, Yahudiler ve Hıristiyanları;

87 Bkz. M. Şemseddin, a.g.e., 35.

88 Bkz. İbn Hazm, Kitâbu'l-Fasl fi'l-Mîlel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal, Mısır 1317, 1/3.

vahye dayanmayan bir dine bağlı bulunarak kendi beşerî re'yiine uyan kimseler olarak da filozoflar, Sâbiiler, Dehriler, yıldızlara ve putlara tapanlar, branmanları⁸⁹ zikreder⁹⁰. Şehristânî, ayrı bir tasnifinde din karşısındaki durumları itibariyle insanları altı sınıfa ayırır: 1) Duyularla elde edilenleri (mahsûsât) olduğu kadar, aklın ortaya koyduklarını da (ma'kulât) kabul etmeyen Sofistler, 2) Mahsûsâtı kabul edip de ma'kulâtı, kabul etmeyen tabiatçı filozoflar, 3) Hem mahsûsâtı, hem de ma'kulâtı kabul ettikleri halde, hiçbir sınır ve hüküm tanımayan dehrî filozoflar, 4) Hem mahsûsât, hem de ma'kulâta inanan, sınır ve hükümleri kabul edip İslâmı, İslâm ahkâmını kabul etmeyen Sâbiiler, 5) Bütün bunları, fazlası ilâhî bir şeriatı kabul ettikleri halde, Hz. Muhammed'in şeriatını kabul etmeyen Mecûsiler, Yahudiler ve Hristiyanlar, 6) Bütün bunları kabul eden Müslümanlar⁹¹. Şehristânî'ye göre çeşitli dinlere mensup insanlar (Ehlu'd-Diyânât), üç bölüme ayrılır: 1) Müslümanlar, 2) Kur'ân'ın "Ehl-i Kitap" şeklinde adlandırdığı kendilerine bir kitap gönderilmiş olan Yahudiler ve Hristiyanlar, 3) Kitabı bulunması şüpheli olan Mecûsiler (Mecûs) ve Maniheiztler (Maneviyye)⁹².

E. Dinin Kaynağı

Batıda XVI. Yüzyıldan itibaren ilkel kabilelerin hayat ve dinlerine ilgi duyulmuştur. XVIII. Yüzyıldan itibaren arkeolojik, paleontolojik araştırmaların başlaması sonucu zamanla bulunan eski yapılar, heykeller, kitabeler, mezarlar, kafatasları, iskelet parçaları, mağara resimleri kısacası yazılı, yazısız kaynaklar değerlendirilmeye başlanmış, böylece geçmişteki milletlerin, hattâ tarih öncesi toplumlarının dinleri, inançları araştırılmış, bazı tezler ileri sürülmüştür. Dinin nasıl başladığı konusunda kutsal kitaplarının verdiği bilgi dışındaki yollara yönelmekte, bu gelişmelerin yanında, batı âlemini en fazla etkileyen, XIX. Yüzyılın ortalarında Auguste Comte ve Ludwig Buchner ile doruk noktasına ulaşmış materyalist ve pozitivist propogandadan da fazla olarak, 1859'da yazdığı "The Origin of Species" (Türlerin Menşei) başlıklı kitabıyla Charles Darwin idi. Darwin'den önce de evrime

89 Artık Brahmanizm deyimi kullanılmayıp Hinduizm deniliyor. (Bkz. İslâmî ilimler Ansiklopedisi, Brahmanizm mad., Dergâh Yay.).

90 Bkz. Ebu'l-feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, (Kahire 1975), 1/12-13.

91 A.g.e., II/4-5.

92 A.g.e., I/208.

temas eden bilginler olmuştur. Darwin'den etkilenen Herbert Spencer, âlemin ve insanlığı evrimini açıklamaya girişti. Ernst Haeckel, "Yaratılış Hikâyesi" başlıklı kitabını yine ondan etkilenecek yazdı. 1868'den asrın sonuna kadar bu kitap 20 defa yayımlandı, 12 dile çevirildi. Haeckel'e göre evrim nazariyesi, âlemin mekanik bir tasavvuruna imkân hazırlıyor, organizmaların tabii sebeplere göre kaynağını kolayca kavranılabilir hala getiriyordu. Aydın kitleye bu yeni gelişmeler, nazariyeler ilgi çekici geliyordu⁹³.

1871'de E.B. Tylor, "İlkel Kültür" başlıklı kitabını yayımladı. O, bu kitabında dinin başlangıcını "animizm"e dayandırmakta idi. Tylor'un nazariyesine göre, maddî şeylerden ayrı olarak onlara şekil veren ruhlar vardır. İlkel insan, ruh fikrini, rüya, ölüm, hayal ve vecit gibi tecrübelerden kazanmıştır. Kendisinde bedeninden ayrı bir ruh fark eden insan, çevresindeki bitki, hayvan ve eşya da da böyle bir cevher bulunduğunu düşünmüştür. Ölü ruhlarının bedensiz varlıklarını devam ettirecekleri inancı atalara tapma kültürünü doğurmuş; ata ruhlarına karşı tavırdan yağmur, ateş, ırmak vb. tabiat güçlerini idare eden tanrıların varlığına geçilmiş, zamanla çeşitli tanrıların niteliklerinin bir tanrıda birleşmesiyle de tektanrıcılık ortaya çıkmıştır⁹⁴. Evrim geleneğinden kaynaklanan bu nazariye, Darwin'in ve takipçilerinin görüşlerinin diğer ilmi alanlara sıçratılması ve yaygınlaştırılmasının bir örneğini oluşturur. Günümüzde modası geçmiş bu görüş için Rudolf Otto, "Kimsenin hortlaklarla dinî ilişkisi yoktur" der⁹⁵

Animizmin politeizmin kaynağı olduğunu kabul etmekle beraber, ondan önce bir safha bulunduğunu kabul eden diğer bir dinî evrim nazariyesi, "animatizm" adını alır. Bu nazariye göre, ilkel insan, ayrı ayrı varlıklara şahsiyet kazandırmadan önce, bütün âleme yayılan tek bir hayat veren güç düşünmüş olmalıdır. Bu görüş de Tylor'un öğrencisi R.R. Marett'e aittir. Bu görüşe göre dinin kaynağı, kendini alışılmamış nesne ve olaylarda gösteren ve olağan üstü etkilere sebep olan, ancak bir şahsiyeti bulunmayan umumi dinamik güçte (mana) aranmalıdır. Animatizm, her fenomende bir can veya ruh bulunduğunu ihtiva eden canlı bir âlem inancı olup "mana" kavramına yakındır. Ancak mana, şahsiyeti bulunmayan bir güç değil, kişiler, ruhlar veya tanrılarda bulu-

93 Bkz. Ringgren-Strom, XXVIII; Mircea Eliade, *The Quest. History and Meaning in Religion*, (Chicago 1969), 40.

94 Bkz. Smart, a.g.e., 71; Schoeps, 7; Ringgren-Strom, XXIV.

95 Schoeps, 8

nan bir nitelik olarak tasavvur edilir. Bir güce sahip olma ve onu olağan üstü bir gayeye ulaşmak için kullanma, dinin değil, büyüün kaynağını gösterir. Animizm, animatizm, iki safha değil, yer yer bir arada bulunan iki kültür⁹⁶.

Herbert Spencer, evrimde ilk merhalenin atalara tapınma olduğunu düşündü. J. Frazer ise ilk tezahürün büyü olduğu görüşünde idi. Frazer, insanın büyü hareketleriyle diğer varlıkları kontrol altına almaya çalıştığı, ancak bunlar etkisiz kalınca dine döndüğü kanaatinde idi. Büyü, bir şahsiyeti bulunan güçlerle değil, bir şahsiyeti bulunmayan güçlerle ilgilidir. İnsan ilmi teknolojinin yokluğunda tabiat güçlerini kontrol altına almayı ummuş, büyü aslında dinin değil, ilmin öncüsü olmuştur⁹⁷.

Totemci görüşün en hararetli savunucusu W.R. Smith'dir. Bu görüşe göre, bütün insanlar bir noktada bu merhaleden geçmişlerdir. Çeşitli kabileler, kendilerini belli bir hayvan veya bitki ile (totem) kan bağı içinde akraba sayarlardı. Toteme tapınılırdı. Böylece zamanla ilâhî varlıklara tapınma ve kurban gelişti. Bu nazariyenin de artık taraftarı kalmamıştır. Zira totemcilik, herhangi bir hayvan veya bitkinin tüketiminin iktisadi bir sebeple yasaklanması sonucu, bunun dîni bir görüntü kazanmış olması şeklinde açıklanmaktadır. Dinin kaynağının totemciliğe dayandırılması konusunda en yaygın nazariye, S. Freud'a aittir. "Totem ve Tabu" başlıklı kitabında (1912-1913) Freud, dine totemcilik açısından psikoanalitik bir yaklaşımda bulunmuştur. Ona göre, çok yaygın ve her çeşit toplumda bulunan hayvan kurbanı, kabilenin totem ile dayanışmasının açıklandığı bir totemist törenden gelişmiştir. Totemcilikle birleştirilmiş dıştan evlenme konusunda Freud, bu eylemin kurban ile alâkasını açıkladığı psikolojik bir yoruma girişmektedir. Çok evli bir baba ile çocuklarının oluşturduğu bir ilk aile şeklinde erkek çocuğun annesine karşı cins olarak alâkası, koruyucu babanın kıskanılması ve sonunda babanın öldürülerek onun gücünü almak üzere bir törenle yenmesine sebep oldu. Bu suç, onları, aynı durumun kendi başlarına da gelmemesi için, dıştan evlenme mecburiyetine sevketti. Öte yandan, insan öldürme töreni yerine sombolik bir hayvan kurbanı başlatıldı. Bununla beraber, hayvan (kurban edilen), kabile üyelerine "tabu" idi. Görüldüğü gibi, Freud'un nazariyesi, delillere dayanmayan, son derece spekülâtif bir yorumdur. Onun çıkış noktası

96 A.g.e., 8; DCR, 81; E.R. Sharpe, Comparative Religion, (London 1975), 48 vd.

97 Bkz. Smart, 73-74; Bianchi, 74 vd.

olarak belirlediği çok evli gruplar, ilk öldürme eyleminin isbatı mümkün değildir. Aynı zamanda yapılan araştırmalar göstermiştir ki, totemcilik ilkel kabîle halkları arasında evrensel bir olgu değildir. Bazı bilginler, totemciliği tabiata tapınma, yarı tanrı veya hayvan başlı tanrı (Mısır'da olduğu gibi) kavramlarıyla karıştırmışlardır. Bazıları ise totemist izleri her yerde aramaya, hattâ sami kavimlerin kurban geleneğinde bile bulmaya kalkışmıştır (W.R. Smith gibi). Ancak delili bulunmayan, çok ihtimallere açık, üstelik dinlere yabancı yorumlardan çok geçmeden vazgeçildi⁹⁸.

Dinin kaynağı ile ilgili sosyolojik bir nazariye de "Dinî Hayatın İbtidâî Şekilleri" (1912) başlıklı kitapta E. Durkheim tarafından ileri sürülmüştür. Bu nazariyeye göre, dinin temel fikri kutsaldır ve o da içtimâî yaptırma dayanır. Kutsal, toplumun kusal kabul ettiği şeydir. Böylece o, toplumun, kutsal kabul ettiği şey olarak, aslında kendine tapındığını ifade etmektedir. Bu görüşün savunulabilecek bir yanı yoktur. Ancak dinî hayatta toplumun rolü ve içtimâî yaptırımı konusunda Din Sosyolojisinin bugün vardığı bir sonuca bu nazariyenin ağırlık verdiği dikkatten kaçmamalıdır⁹⁹.

Bu arada dinin kaynağı ile doğrudan alâkası bulunmasa da evrim bakımından önemli Levy Bruhl'un "ilkelin zihniyeti" ve "mantık öncesi düşünüş" tezlerine temasta fayda vardır. İlkel insanın bizim gibi düşünmediği, bizim uyduğumuz düşünce kurallarına uymadığı şekilde özetlenebilecek bu iddiaya göre ilkel insan, kendinin bir enerji dünyasıyla çevrili olduğunu ve bu âlemle ilişkisi bulunduğunu tasavvur eder. Büyü de bu düşünüşün bir tezahürüdür. L. Bruhl, ölümünden önce yayımlanan kitaplarından anlaşılacağına göre, bu iddidan vazgeçtiği gibi, ilkel insanda bizden farklı bir düşünme tarzı bulunmadığı da artık günlük bilgilerimiz arasındadır¹⁰⁰.

Dinin kaynağı ile ilgili olarak tezler ileri sürülürken XIX. Yüzyılın ikinci yarısında batıda bir yandan materyalist ideolojiler, diğer yandan dinin eski ve doğudaki şekillerine ilgi mevcuttu. Dinin, hayatın, maddenin, aklın kaynağını, içyüzünü öğrenmek, tabiatın sırlarını çözmek bir ihtiras olmuştu. Onlara göre hayat, akıl ve âlemin kaynağı maddî idi. Ruh ve Tanrı'ya bakış çok değişmişti. Herşeyin sırrının maddede bulunduğu, maddenin sırları çözüldüğünde insanların geleceğinin

98 Bkz. Bianchi, 76-77; Ringgren-Ström, XXV; Smart, 64-65.

99 Bkz. Bianchi, 77-79; Ringgren-Ström, XXV.

100 Bkz. Bianchi, 79 vd.; Schoeps, 20 vd.; Ringgren-Ström, XXV-XXVI.

aydınlanacağına inanılıyordu. Bu ümit, materyalizm, pozitivizm ve sınırsız evrim inancına eşlik etmekte idi. Bu hava içinde Amerika'lı John D. Fox ailesinin ruh çağırma ve cevap da alma haberi ilmî çevrelerde bir bomba gibi patladı. Bu olay, ruhun ölümsüzlüğünü tecrübi bir isbata kavuşturmakta idi. Öte yandan Teosofi Derneği'nin (1875) kurucusu bayan H.P. Blavatsky, Tibet'teki esrarengiz Mahatma'larından aldığı haberleri (telepatı) bültenler halinde sundu¹⁰¹.

Dinin kaynağını açıklamada yukarıda zikredilenlere karşı bir de ilkel monoteizm (tektanrıcılık) tezi vardır. Bu teze göre, insanoğlunun en eski inancı, tek Tanrı inancıdır. Tylo'nun animizm nazariyesine ilk ciddi itiraz, öğrencisi Andrew Lang'dan geldi. Lang, Güney doğu Avustralya ilkel kabileleri hakkındaki son bilgilere dayanarak bunlarda animizme rastlanmadığını, fakat insanların ahlâki âdâba uyup uymadıklarını denetleyen ve gökde bulunan bir Yüce Tanrı kavramına her yerde rastlandığını açıkladı. Benzer bir ilkel tektanrıcılık, Wilhelm Schmidt tarafından savunuldu. "*Tanrı Kavramının Menşei*" başlıklı dev eserinde (1912-1955) Schmidt, bütün ilkel kabilelerde bir yüksek, yüce varlık inancının delillerinin bulunduğunu belgeledi. Onun başkanlığını yaptığı Viyana Etnoloji Ekolü, bu yüce Varlığın merhametli, şefkatli, lütuf sahibi olarak tasavvur edildiğini ve gökde varlığını sürdürdüğüne inanıldığını açıkladı. Böylece bütün dinî gelişmelerin başlangıcında her şeye kudretli bir Yüce Varlık inancı bulunduğu, tarihî-kültürel değişmeler sonucu bu inancın kaybedilmesi veya zayıflaması dolayısıyla daha sonraları tarihî devrelerde tesbit ettiğimiz politeizm, animizm gibi inançların ortaya çıktığı, bununla beraber bu eski inancın izlerinin hâlâ mevcut olduğu tezi ilmî çevrelere açıklandı. Avustralya, Polinezya, Kongo, Moğol ilkel kabilelerinde, Zulu'larda batılıların "Bushman" dedikleri Güney Afrika avcı yerlilerinde vb. ilkel toplumlarda bir Yüce Varlık, Ulu Tanrı, Yüksek Ruh inancı, onların en eski kültürlerinin önemli bir parçasını oluşturmakta idi. Daha sonra Raffaella Pettazzoni'nin devam ettirdiği bu gelenek içinde N. Söderblom'un da yeri vardır. Pettazzoni, "Tanrı" başlıklı kitabında (1922), her şeyi gören, her şeyi bilen bir Tanrı'nın orijinal bir olgu olduğunu savundu. G. Widengren, onun gök-tanrı konusundaki yorumlarını geliştirdi (Yüce Tanrı deyimini kullanarak)¹⁰².

101 Bkz. Eliade, a.g.e., 42-43.

102 Bkz. Schoeps, 8-9; Ringgren-Ström, XXVI-XXVII; Smart, 73; Eliade, 45 vd.; Bianchi, 87-98,

Canlıların evrim yoluyla birbirlerinden oluştukları ve hayatın tek hücreliden geliştiği, tabii ayıklama ve değişmeler sonucu şimdiki canlılar tablosunun ortaya çıktığı görüşü, kısacası, evrimcilik çok tenkitlere uğradı. Darwin, matematikçi değildi. Onun zamanında hücre hakkında bilinenler pek azdı. Geçen asrın umumî havasının mahsulü olan evrim, birden büyük bir taraftar kitlesi bulmuştu. Batıda özentici aydın-ilmî çevreler, dine-kiliseye düşmanlık duyanlar, dinî duyguları zayıflatmaktan siyasî, içtimâî, iktisadî sonuçlar çıkarmak isteyenler dinin sorumluluk ve yaptırımlarını ağır bulanlar, kısa zamanda bu nazariyeyi naslaştırıp resmî ilmî bir doğma haline getirdiler¹⁰³. Kilisenin ilmî araştırmaların üzerindeki ağırlığı, yerini evrimcilere bıraktı. Geçen yüzyılın sonları ve yüzyılımızın başlarında yapılan araştırma ve incelemeler, keşifler, buluşlar, hep evrimin lehine geliştirilmek istendi (Piltown adamı skandalı gibi).

Bugün hassas, güçlü elektron mikroskoplarıyla hücreyi bir milyon defa büyütme ve içindekileri belirlemek mümkün hale helmiş olmasına rağmen, günümüzün evrimcileri hayatın sırrını yine çözememişler, üstelik çözülemeyeceğini ikrar durumunda kalmışlardır. Hücre hakkında bilinmeyenler hâlâ bilinenlerden daha çoktur. Hücrenin şaşırtıcı karmaşık yapısı Darwin zamanında bilinseydi o, nazariyesini ileri sürmek cesaretini bulamayacaktı. Evrimciler, cansız kimyevî maddelerin ilk hayat sahibi, yaşayan, sonra da üreyen tek hücreliye, basit bir hücreden oluşan organizmaya nasıl dönüştüğünü açıklayamamaktadır. Öte yandan hayatın hayat sahibi olmayan maddî varlıklardan nasıl oluşabileceği sorusunun cevabı havada kalmaktadır. Zira evrimcilerin karşısındaki yaratılışçılar, hayatın hayat sahibinden, yani yaratıcı Tanrı'dan gelebileceğini; evrimcilerin ileri sürdükleri gibi, tesadüf, tabiat, madde, kendiliğinden oluşmanın yaratıcı olmadığını, yaratılışı açıklayamayacağı savunmaktadırlar. Evrime karşı hilginler, tabii ayıklanma ile bugün mevcut canlı varlıkların ortaya çıktığını, kuvvetlilerin hayatta kalıp özelliklerini irsiyet ve üreme yoluyla sürdürdüklerini, zayıfların türlerinin ortadan kalktığını ileri süren evrimcilere, bu durumda önceden daha çok canlı türlerinin bulunup ayıklanma yoluyla zamanla sayılarının milyonlara indirilmiş olması gerektiğini; öte yandan Mamut, Dinazor gibi dev hayvanların nesli tükenirken kuvvetsiz bazı canlıların hayatta kalabilmiş bulunduğunu hatırlatırlar. Evrimciler, benzerlik ile akrabalığı birbirine karıştırmaktadır. Onlar, geçiş türlerinde eski organların kaybolması üzerinde dururken, yenilerinin nasıl mey-

103 XIX. YHüzyıl öncesi gelişmeler için bkz. Eliade, 38-39.

dana geldiğini açıklayamamışlardır. Meselâ insan ile maymun arasında zincirin ara halkaları bulunamadı. Evrimcilerin kendilerini desteklediğini iddia ettikleri Pilt-down insanının şampanze çenesi ile birleştirilmiş insan kafatası olduğu ortaya çıktı: Yapılan kan muayenelerinde kurbağa, fare ve yılanın kanlarının, evrimcilerin iddialarının aksine, maymununkinden insana daha yakın olduğu tesbit edildi. Şimdiki insan tipinde iskeletlerin bulunduğu kütle tabakalarının daha aşağısındakilerde başka fosiller çıkmadı. Bunun, Hayatın birden bire başladığını ve çeşitli canlıların doğrudan doğruya oryata çıktıklarını, giderek bir evrimin söz konusu olmadığını gösterdiği savunuldu. Darwin'e göre hayat, basit türlerden günümüzdekilere kadar bir gelişme göstereceğine göre, fosil araştırmalarının bunu desteklemesi gerekirdi. Yani değişime uğrayan canlılar zincirindeki her halka, kendinden hem sonrakine benzeyecekti. Ancak geçiş türleri (ara türleri), birden ortadan kaybolmaktadır. Bu fosiller araştırmalarda bulunamamıştır¹⁰⁴.

Darwincilik bu şekilde tenkitlere uğradığı gibi, evrimin dine uygulanması sonucu ortaya atılan yukarıda bilgi verilmiş tezler de tenkitlerle karşılaştı. Maymunun insana bazı hususlarda benzemesi gibi, bu anılan tezlerdeki bazı noktalar da dine benzer; fakat din, daha değişik bir olgudur. Animizm, atalara tapınma, totemcilik ve tabiatçılık, aslında bir din olmayıp sadece bir kültür; öte yandan bunlar, insanda, hayvanda, bitkide, cansız şeylerde ve tabiat güçlerinde görünmeyen, fakat kendini, varlığını belli eden bir kuvvet aramak demektir. İlkel kabilelerde bile çeşitli şekillerde ifade edilen bir Yüce Tanrı inancının oldukça yaygın olduğunu görüyoruz. Bu yüce Varlığın görünmemesinden, insanoglunun onu çeşitli şeylerde aramış olması mümkündür. Öte yandan meselâ totemcilik, dinden daha çok, bir bitki veya hayvan neslinin korunmasını hedef alan içtimâî bir olgudur. Büyü ise ilmin gelişmediği yerlerde ve devrelerde tabiata hâkim olma isteğini aksettiren bir teknik olarak göze çarpmaktadır¹⁰⁵.

İslâm Dinine göre dinin kurucusu Yüce Allah'tır. O, kâinatı, insanı yaratmış, peygamberler ve kitaplar yollamıştır. İlk din, insanlara Allah'ın varlığını ve birliğini öğreten bir dindir. İlk insanlar ile din başlamıştır. Sonra insanlar çoğaldıkça, zaman zaman, yer yer doğru yoldan uzaklaşmışlar, Allah'dan başka şeylere, tabiat kuvvetlerine, canlı

104 Fazla bilgi için bkz. Şemseddin Akbulut, Darwin Ve Evrim Teorisi, (İstanbul 1980); Ali Gürbüz, Darwin Ve Tekâmül Nazariyesi, (İst. 1980); A. Adnan Adıvar, Tarih Boyunca İlim Ve Din, (İst. 1969), 383 vd.; Türk Ans., (Ank. 1964), XXII/330.

105 Bkz. Smart, 53, 66, 75-76.

cansız varlıklara, yaptıkları putlara tapınmışlardır. Bunun üzerine Yüce Allah, elçiler göndererek onları uyarmıştır. Böylece hak din, Yüce Allah'ın gönderdiği peygamberler ve kitaplar yoluyla akıl ve irade sahibi insanlara bildirilmiştir. İslâm, insan veya dinin evrimini (yani en sonda tektanrıcılığa varan evrimi) kabul etmez. Tin Sûresinin 4. Âyetinde "Biz, insanı en güzel biçimde yarattık" denilmektedir. Din duygusu, insanın yaratılışında vardır (fitrîdir), doğuştan gelir, değiştirilemez. Kur'ân-ı Kerim'de bu konuda şu bilgi verilmektedir: "Sen, yüzünü, birliğine inanarak Allah'ın insanları onu göre yarattığı yaratılış kanununa, dine döndür. Allah'ın yaratması değiştirilemez." (Rûm 30). Bu konu ile ilgili bir Hadîste dîni şahsiyet, toplumun onun üzerindeki rolü ile birlikte şöyle belirtilir: "Her doğan, İslâm yaratılışı üzere dünyaya getirilir. Bundan sonra onun anası, babası Yahudi ise, onu da Yahudi; Nasranî ise Nasranî; Mecûsi ise Mecûsi yaparlar." (Buhari, Cenâiz, Bad: 92)

Yüce Allah, İnsana, kendisini bulması, gerçeği anlaması için akıl, buyurduğu yolda yürümesi için irade, yanıldığında yolunu düzeltmesi için ömür vermiş, bütün âlemi insana hizmetçi kılmıştır. İnsan, yer-yüzünde Allah'ın halifesi seçkin varlıktır. Ona ayrıca gerçekleri ve görevlerini öğrenmesi için elçiler ve kitaplar gönderilmiştir. Bazılarına kitap da verilmiş olan bu elçiler, dünyanın her tarafındaki topluluklarda uyarı görevlerini yerine getirmişlerdir: "Şüphesiz biz, seni, müjdeci ve uyarıcı olarak, gerçeğe gönderdik. Geçmiş her millet içinde de mutlaka bir uyarıcı buluna gelmiştir. "(Fâtır 24). Çünkü Yüce Allah, insanı başıboş bırakmamıştır: "İnsan, kendisinin başıboş bırakıldığını mı sanıyor?" (Kıyamet 31), "Biz, o insana doğru ve eğri iki-yolu gösterdik." (Beled 10). Zira "Biz, uyarıcı ve müjdeleyici elçiler gönderdik ki, insanların Allah'a karşı bir özürleri kalmasın," (Nisa 164). İnsanın sorumlu olduğunu, Allah'ın insanlara görevlerini bildirmek üzere elçiler gönderdiğini, artık insanın bir mazeret ileri sürüp de ahirette azaptan kaçamayacağını anlatan bu Âyetlere şunlar da ilâve edilebilir: "Andolsun, biz, her millet içinde 'Allah'a kulluk edin, şeytandan kaçının' diyen bir elçi gönderdik." (Nahl 36), "Biz elçi, göndermedikçe azap etmeyiz." (İsrâ 15), "Allah katında din, İslâm'dır." (Âl-i İmran 19), "İnsanlar tek milletten başka bir şey değilken sonra ihtilâfa düştüler." (Yûnus 19), "İnsanlar, tek ummetti..." (Bakara 213). Bu son zikredilenlerden ilk dinin tevhid dini olduğunu, onun her zaman için İslâm diye adlandırılacağını, bütün peygamberlerin, ilkinden sonuncusu Hz. Muhammed'e (S.A.S) kadar, bu İslâm Dinini tebliğ ve telkin ettiklerini öğreniyoruz. Şimdiki İslâm Dini, ilk İslâm Dininin son tekâmül şeklidir

(bkz. Mâide 3). İslâm geleneğinin ana karakteri ve özü, Allah'a ve abiret gününe inanmaktır.

Peygamberler, insanları, yollarını değiştirdiklerinde, yeniden hakdinin yoluna çağırarak kimselerdir. Kitaplar, kalıcı unsurlar olarak indirilmiş, değişip bozuldukça yenisi gönderilmiştir. Bir sonraki kitap, öncekini düzeltip hükümlerini kaldırır, tamamlar, yeniler. Toplumlar geliştikçe, önce sahifeler (tabletler, levhalar, papirüsten sahifeler) halindeki kutsal metinler (suhuf) kitap haline gelmiştir. Son kitap Kur'ân-ı Kerim, ezberlenerek korunabilmesi için hâfızası en kuvvetli olan bir topluma, ezbere en uygun bir dilde gönderilmiştir. (Zaten kendisine kitap verilen peygamberlere bunlar, kendi kavimlerinin dilinde gönderilmiştir)¹⁰⁶. Hz. Muhammed, Kur'ân'ı hem yazdırmış, hem ezberlettirmiş, hem de gerekli kontrolleri (yazıdan, ezberden) yapmıştır. Böylece "hak din" tamamlanmış, bütün dinlere üstün kılınmıştır: "Bugün size dininizi bütünüledim, üzerinize olan nimetimi tamamladım ve din olarak sizin için İslâmı beğendim" (Mâide 3). "O, bütün dinler üzerine üstün kılmak üzere elçisini hidayet ve hak din ile gönderdi" (Tevbe 33, Fetih 28. saff 9). "Allah katında din ancak İslâm'dır" (Âl-i İmran 19). ".. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler". (Rûm 30).

F. Din Bilimleri

Modern bilginler, bilimleri sınıflandırırken, bir ana bölüme de "Din Bilimleri" (aslında onlar "Din Bilimi" derler. "Religion swissenschaft", "Science of Religion" gibi) adını verirler¹⁰⁷. Bu ana bölüme Dinler Fenomenolojisi, Din Sosyolojisi ve Din Psikolojisi girer. Bazı bilginler, Din Felsefesini de bu ana bölüme eklerler¹⁰⁸.

Dinler Tarihi, tek tek dinlerin prensiplerini, onların çıkış ve gelişmelerini inceler. Dinler Tarihinin metodu, diğer tarihe dayanan bilimlerle aynıdır. Bu bilim dalı, objektif bir bakış altında nitelendirici bir metodla tarih sahnesinde yer almış, fakat bugün mevcut olmayanlarından günümüzde yaşamakta bulunanlara, küçük bir cemaate ait olanların-

106 Bkz. İbrahim 4.

107 Bkz. Max Müller, Introduction to the Science of Religion, (London 1873), 34; Ninian Smart, The Science of Religion and the Sociology of Knowledge, (Princeton 1977), 4 vd. Din ve Din Bilimleri arasındaki münasebet için bkz. N. Smart, The Phenomenon of Religion, (London 1978), 121-149. Ayrıca bkz. Schoeps, 4-5; Bianchi, 24-25; Ringgren-Ström, XVIII.

108 Din Felsefesi, dinin mahiyetini, insanın dini hakikatlerle alakasını inceler; bir din metafiziğidir. Bkz. Schimmel, 5.

dan milletlerarası genişliğe ulaşabilenlerine kadar bütün dinleri inceler. Bununla beraber o, belirtilen yönleri itibariyle, teoloji, kelâm ve din felsefesi gibi disiplinlerden çok ayrı bir yapıya sahiptir¹⁰⁹. Dinler Tarihi'nin destek aldığı bilim dallarının başında filoloji gelir. Zira dinî metinlerinin yorumlanması veya değerlendirilişi dile bağlıdır. Ayrıca psikoloji, sosyoloji, mitoloji, etnoloji veya etnografya, arkeoloji, sanat tarihi, folklor gibi disiplinlerin de bu konudaki önemi unutulmamalıdır¹¹⁰.

Din Fenomenolojisi, materyelini Dinler Tarihinden alır. Ancak o, bu materyeli tarihi olmaktan ziyade sistematik bir açıdan değerlendirir. Böylece dinî prensipleri, dinî fenomenleri inceler. Din Sosyolojisi, içtimâî dinî kurumları, bunların devlet, millet, ırk grubu, iş teşekkülleri ve benzeri dünyevî kuruluşlarla bağlarını inceler. Din Psikolojisi, dinin psikolojik yönünü, zihnin dinî fonksiyonunu, diğer bir anlatımla ferdin dinî tecrübesini, içtimâî dinî hayatı ferdin nasıl paylaştığını konu edinir. Din Felsefesi, dinin mahiyetini, insanın dinî hakikatlarla alakasını inceler; bir din metafiziğidir¹¹¹.

Din Bilimleri, XVII. Yüzyıldan itibaren İngiltere, Fransa ve Almanya'da dinin ilmi bir şekilde kavranılması yolundaki çalışmalar sonucu aydınlanma devrinin bir mahsulü olmuştur. Geçen yüzyıl, daha önce belirtilen havası içinde din bilimlerinin de gelişmesine sahne olmuştur. Bu konuda esas saik, din olgusunun rasyonel bir şekilde kavranılmak istenmesidir. Böylece manevî ilimler, tabiat ilimlerinden ayrı bir grup altında incelenme imkânı bulmuştur.

G. Dinin Önemi ve Lüzûmu

Din, insanlıkla doğmuş, insanlıkla gelişmiş ve insanoğlunun ondan uzak kalamadığı bir kurumdur. Din, daima insanlıkla birlikte var olmuştur. Tarihin hangi devresine bakarsak bakalım, dinsiz bir toplum göremiyoruz. İnsanlık tarihinde insanın önemli sayılabilecek daha başka nitelikleri bulunsa da, din, onun en bariz niteliği olmuştur. İnsan, her zaman kendisinin insan üstü bağları bulunduğunu, ihtiyaçları için kendini aşan bir kudrete yönelmesi gerektiğini düşünmüştür. Dinden bir insan veya insan topluluğunun kopması mümkün değildir. O, hem tarihin her yerinde, hem de hayatımızın her köşesinde kendini gösteren

109 Bkz. Schoeps, 5; Schimmel, 7.

110 Bkz. Dinggren-Ström, XVIII-XIX; Schimmel, 3.

111 Bkz. Ringgren-Ström, XVIII; Schimmel, 4-5; Bianchi, 24-25.

bir olgudur. Denilebilir ki din, insanın başlıca ayırmedici niteliğidir. Din insanlara dinamizm veren, toplumu ve insanı ayakta tutan yüce bir duygudur. İnsanı rûhî ve manevî hayatını dolduran, düzenleyen, onu fazilet ve iyiliğe yönelten; yalnızlığını, sıkıntılarını gideren, ona güven duygusu veren, sadece insanlara mahsus bir dost, bir arkadaş olan dindir. İnsanın yüce bir kudrete gönülden bağlı olması onu kuvvetlendirir; dua, niyaz, iltica insanı ulvileştirir. Allah sevgisi ve korkusu, iki yönü ile, insanı pişirir, hamlığını giderir, kuvvetli bir irade ve sağlam bir karakter kazandırır. Böyle kimselerin içinde yer aldığı toplumlarda fazilet yarışı başlar. İnsanoğlunda bağlanma duygusu vardır. Mutlak hürriyet, bağımsızlık, teklik Yüce Allah'a mahsustur. Kula yaraşan kulluktur. Kul, bağlanacaktır; ancak insana, eşyaya değil, Allah'a, her şeyin sahibine... Bu, insana, bazılarının onun kaybettığını sandığı hürriyetini, bağımsızlığını, ama gerçek hürriyet ve bağımsızlığını kazandırır. Artık kul, yaratıklar önünde, tabiat olaylarının karşısında titremez, korkmaz. Önündeki meselelerin birer imtihan olduğunu düşünür, mücadele eder, sonucu için Allah'a tevekkül eder. Sonucun getireceği sıkıntıları ve şamarlıkları böylece önlemiş olur. O, yaratığa, kula küll olmaz. Gerçek kulluk yerini bulmuştur.

Din, fertleri mukaddes duygu ve alışkanlıklarda birleştiren, millî vicdanı meydana getiren bir âmil olduğu gibi, toplumları yükselten, onların gelişmesini sağlayan bir kurumdur. Din, insanlara yön veren, en mükemmel kanunlar ve en sıkı nizamlardan daha kuvvetli bir şekilde insanları manevî varlıklarından yakalayan, kucaklayan bir kurumdur. Anarşinin, haksızlıkların, suçların, adaletsizliklerin, kötülüklerin en büyük düşmanı dindir. Toplum düzeninin en önemli koruyucusu dindir. İktisaden, maddeten güçsüz toplumların yaşayabildikleri görülmüştür; fakat dinî duyguları zayıflamış, manen çökmüş toplumlar varlıklarını devam ettirememişlerdir. Dinin zayıflaması, arkasından ahlâkî ve hukukî suçları çağırır. Çünkü din olmayınca ahlâk için hiçbir yaptırım gücü kalmaz. Helal-haram duygusu kalkınca, toplumun düzeni bozulur; insanları, insan gruplarını hiçbir şey tutamaz olur, anarşi ortaya çıkar ve bu beraberinde çeşitli sıkıntılar getirir. Halbuki her yerde kendini kontrol eden bir Yaradana inanıp dinî bağlılıkları bulunan insanlar, daima örnek davranışlar sergilerler. Din, onları sürekli etkisi altında tutar, gizli-açık bütün fenahlıklardan korur, doğru yola sevkeder. Anarşiye karşı en başta gelen tutamak dindir.

İnsan, hernekadar bir toplum içinde yaşasa da, onun bir iç dünyası vardır. Yalnızlık, çaresizlik, korkular, kederler, hastlıklar, kayıplar,

musibet ve fekâketler karşısında ona ümit, teselli, güven kaynağı olan yegâne şey dindir. Dinî hayat, aynı zamanda güzel bir meşgaledir; insanı kendisiyle lüzumsuz endişeler, düşüncelerle başbaşa bırakmaz; rûhî hastalıkların kapısını kapatır. Böyle bir hayata kavuşan kimsenin dünyası, hayatı aydınlanır, tatlanır. İyi işler yapmanın huzuru, kötülüklerden kaçınmanın rahathği ona ayrı bir saadet getirir. Allah'a itaat, beraberinde ana-babaya, büyükler, devlete, millete saygı ve bağlılık, küçüklere sevgi canlılara, yaratıklara ilgi getirir. Kul hakkı, hayvan haklarından Yaradan'ın hakkına kadar, haklar ve vazifeler bilinir.

İnsanın ölüm karşısındaki tutumunda en önemli rol dine düşmektedir. Ahiret inancı, sadece ceza-mükâfat olarak değil, aynı zamanda insanın içindeki ehed duygusuna cevap vermek bakımından da önem taşımaktadır. Suçlardan kurtulup ebedî bir kurtuluş, rahatlığa ulaşma, cennet gibi büyük bir ni'mete kavuşma, Allah'ın rızasını elde etme ideali insanda ümit ve arzı doğurur, dünyanın ızdırap ve sıkıntılarına karşı tahammül verir. Geçici dünya heves ve arzuları, aslında insan ruhunu tatmin etmediğinden, din ona en yüksek ve ulvî zevkler, ma'nevî hazlar kazandırır. İnsanın ruhen yükselerek kemal bulması, onun yaratılışının gayesidir.

Kısacası, felsefenin en önde gelen problemleri, insan, âlem, ruh, ölüm, saadet v.b. lerine en kısa, kestirme, doğru cevap dinden gelir. Dinsiz ne insan, insan olur; ne de toplum, toplum.¹¹²

H. Günümüzdeki Dinler

Dinlerin tasnifinde temas ettiğimiz millî dinlerden¹¹³ bir kısmı günümüzde varlığını sürdürürken (Sintoizm, Hinduizm, Caynizm, Konfüçyüsçülük, Taoizm gibi), diğer bir kısmı ise tarihin sahifeleri arasında kalmış, o milletlerle beraber, ya da o milletler başka bir dine girince sahneden çekilmiştir (Eski Mısır, Yunan, Arap, Türk, Kelt, Roma dinleri gibi). İlkel kabile dinleri mensublarını: yerleşik hayata geç-

112 Bkz. M. Şemseddin (Günaltay), Târih-i Edyân. (Dersaadet 1339), 39-50; O. Cilâci-M. Aydın, Dinler Tarihi, (Konya 1980), 19; Schoeps, V-VI, 3-5; Ringgren-Ström, XVII vd.; Birand, a.g.e.'ler; Smart 11 vd..

113 Millî dinlerden, eski milletlerde genellikle olduğu gibi, bir dinin bütün milletçe benimsenmesi mi, yoksa bir millete mahsus olması mı kastedilecektir. (Bu noktada etnik dinler, halk dinleri deyimleri de hatırlanmalıdır). Bize göre, günümüzde yaşayan millî dinler için bu deyim kullanıldığında, o dinin belirli bir millete mahsus olduğunu ifade etmiş oluruz. Bir din, bazen bir milletin içindeki bir halka ait olabilir (Parsilik gibi).

meleri, ya da medenileşmeleri ile çoğu defa yerlerini evrensel, gelişmiş dinlere bırakmış, bırakmaktadırlar. Bununla beraber varlığını devam ettirenler de azımsanmayacak kadar çoktur.¹¹⁴ Bu dinlerin hemen tamamı, mensup oldukları kabilenin adına göre adlandırılır: Nuer Dini, Ga Dini, Pigme Dini, Dinka Dini, Aynu Dini, Maori Dini, Aleut Dini (Eskimo) gibi.¹¹⁵

Günümüzde yaşayan üç büyük evrensel din; Buddizm, Hıristiyanlık ve İslâm, dünya nüfusunun yarısından çoğunun (% 55-60) dini olmakla diğer dinlerden ayrılmak yanında, kendi aralarında büyük bir yarış sürdürmektedirler. Ancak diyaloglar da vardır¹¹⁶.

Hıristiyan misyoner kuruluşları¹¹⁷, İslâm tebliğ cemiyetleri¹¹⁸ ve Mahayana Buddizmi¹¹⁹, herbiri kendi geleneği içinde dinini yaymaya ça-

114 Schoeps'e göre % 5. Bkz. a.g.e., 304.

115 Bkz. Rami Ayas-Günay Tüemer, Din Kültürü Ve Ahlâk Bilgisi, Lise I, (ank. 1982), 1982), 22-25 Aleut Dini için bkz. DCR, 55.

116 Dünya dinleri arasında diyalog kurmak üzere geçen yüzyılın sonlarında (1983'de) Amerika'da (Şikago'daki "the World Parliament of Religions") bir dünya dinleri meclisi teşkil edilmiştir (Bkz. J.M. Kitagawa, "The History of Religions in America", The History of Religions-Essays in Methodology-, neşr. M. Eliade-J.M. Kitagawa, (London 1973), 3-4). İçinde bulunduğumuz yüzyılda ayrı bir teşebbüse 1952'de Sagorsk'da (SSCB'de) girişildi. Ortodoks, Katolik, Protestan, Yahudi, Müslüman ve hattâ Buddist dinî cemaat liderleri (Amerika'dakinde Hinduizm'in temsilcisi de çağırılmıştı), dünya dinleri arasındaki ortak temelini günümüzde ne olduğunu tesbit etmek üzere bir araya geldiler (Bkz. Schoeps, a.g.e., 306). Yine 1976'da Libya'da bir İslâm-Hıristiyan diyalogu kuruldu (Bkz. Ali A. Aydın, İslâm-Hıristiyan Diyalogu ve İslâmın Zaferi, (Ankara 1977), II. Vatikan Konsilinde de diyalog üzerinde durulmuştur. Öte yandan günümüzün büyük dinlerinde kendini yenileme, yeniden güçlenme hareketleri yanında, Marksizm ve humanizme karşı ne yapıldıacağı konusunda ortak bir arayış vardır (Bkz. Smart, a.g.e., 682). Diyalog sebeplerinden başta gelenleri; ateizm, materyalizm, dinsizlik, savaş, kitlik uyuşturucu maddeler salgını vb. şeylerdir.

Diyalog, bazen bir dinin mezhepleri arasında da kurulmak istenebilir: Anglican and Roman Catholic Dialogue (A.C. Clark-C. Davey, London 1974). Orthodoxu and Anglicanism (V.T. İstavridis, London 1966). The Church and Man's Struggle for Unity (H. Waddams, London 1968).

117 Hıristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerler, niçin böyle yaptıkları sorulduğunda, genellikle kutsal kitaplarından bazı cümleler naklederler: "Şimdi siz, gidip bütün milletleri şakirir edin, onları Baba, Oğul ve Rutsal Ruh adına vaftiz edin" (Matta 28: 19. Ayrıca bkz. Luka 24: 47; Markos 16: 15). Ancak yine Matta İncilinde şöyle bir ifade de yer almaktadır: "Ben, İsrail evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim" (15:24).

118 Bir Âyette "Ey elçi, Rabbinden sana indirileni tebliğ et" (Mâide 67) denilmektedir (ayrıca bkz. Nur 54). Başka bir Âyette ise "Biz seni ancak bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bilmezler" (Sebe'28) ifadesi yer almaktadır.

119 Budda, 35 yaşında ilhama kavuşuncaya, zihni aydınlanıncaya kadar, eğlence ve çile, iki aşırı hayatı da tatmış, sonunda gerçek saadeti, huzuru, hakikatı bulmuş ve hayatının geriye

lımaktadır. Ancak bazen alışılanın dışındaki tarzlar da göze çarpmaktadır. Meselâ Yehova Şahitleri, sadece 210'u aşkın ülke ve adada, 200 civarında dilde yayınlarını dağıtarak değil, her yerde ev ev dolaşarak, diğer Hıristiyanların dışında, kendilerine mahsus bir misyon tarzı takip etmektedir¹²⁰. Sinkretist hareketlerden misyonda en kuvvetli ve iddiahsı bu topluluktur.

Millî dinler¹²¹, nüfus artışıyla orantılı bir gelişme gösterirken, evrensel dinlerde diğer dinlerden ve ateistlerden insan çalma ile çoğalma hedefi mevcuttur¹²². Öte yandan çoğalma yanında, çeşitli sebeplerle çok gösterme de aynı gaye için bir taktikdir. Mevcut din istatistiklerindeki tutmazlık bu noktadan kaynaklanmaktadır. Bazı millî dinlerde ve kültürlerdeki¹²³ inancı kendine hasretme geleneğinin aksine, evrensel dinlerin baş gayesi, yayılma, büyüme, kuvvetlenme ve rakiplerini geride bırakmadır.

Hz. İsa'dan sonra Faraklit'in geleceği kutsal kitaplarında yazılı¹²⁴ Hıristiyanlar, bu deyiimi Kutsal Ruh'la yorumlarlar ve "Tanrı'nın Oğlu" olarak nitelendirdikleri İsa'nın İkinci Gelişine kadar başka bir şahsiyet beklemezler. Yani onlara göre, İsa ile dünyada olması gereken her şey olmuştur; o, Mesih'tir, kurtarıcıdır; başkabir kurtarıcıya gerek yoktur; tekrar gelecek bir Mesih, peygamber yoktur, bu iddiada bulunacaklar, sahtedir, yalancıdır¹²⁵. İslâma göre, her devirde, her yerde, her zaman, her milletten peygamberler gelmiş ve kurtuluş yolunu göstermiştir¹²⁶. Peygamberler arasında bir ayırım yapılmaz¹²⁷. Hepsi Yüce Allah'ın elçisidir; hepsinin vazifesi tebliğdir¹²⁸. Son peygamber, Hz.

kalan 40 seneden az olmayan son kısmını bunun telkinine ayırmıştı. Kendisinden sonraki gelişmeler, iki mezhep iki ayrı anlayış getirdi. Mahayana (büyük araba) adı verilen ilki; Budda, oğlu Mahinda'yı Seylan'a gönderdi, kendisi başkalarına gerçeğe ulaşmanın yolunu, nirvana'ya va'z ve telkin etti diyerek başkalarının da kurtuluşunu esas alır. Hinayana'da (küçük araba) ise şahsın kendi kurutuluşu, nirvana'ya ulaşması esastır.

120 Avrupa'nın bazı ülkelerindeki şehirlerde, bu sebeple, apartman sakinleri evlerinin kapılarına "Yehova Şahidi kabul edilmez" levhası asmak zorunda kalmışlardır.

121 İlkel dinler de.

122 Hinduizmde bile, kast dışı dokunulmazlar normal insan muamelesi görmezken, misyonerlik eğilimleri vardır.

123 Meselâ Roma dini, Masonik kült gibi. Bkz. Bianchi, 169.

124 Bkz. Yuhanna 14: 16, 26; 15: 26; 16: 7, 13.

125 Bkz. Matta 24: 24.

126 Bkz. Fâtur 24, Nisa 164. Nabl 36, İsrâ 15.

127 Bakara 285.

128 Nur 54.

129 Ahzâb 40.

Muhammed'dir¹²⁹. Hz. İsa da "Tanrı'nın Oğlu" değil, "Meryem'in Oğlu"dur¹³⁰; diğerleri gibi, Allah'ın kulu ve elçisidir. Din, tamamlanmıştır. Allah'ın seçtiği din, onun katındamakbul din, İslâm'dır¹³¹. Hz. Muhammed'den sonra bu iddiada bulunacaklar yalancıdır. Buddizm'de kurtuluş, "nirvana" (nibbana) esastır. Budda'dan önce de Budda'lar gelmiştir. (24 tane. Sonra da gelecektir. Beklenen Metteyya'dır)¹³². Herkes Budda gibi kurtuluşa ulaşmak, bir "Bodisatva" olmalıdır. Kurtuluş, insanın kendi gayretiyle kazanılır. Devrî kategoriler vardır. Her devrin Budda'sı vardır. Hinduizm bütün dinlerin peygamberlerini, kurucularını meselâ Vişnu'nun¹³³ bir "avatara"sı (hulûlü) olarak görürken, Buddizm, Budda'yı merkeze alır, âmentüsünün¹³⁴ ilk maddesine koyar. Aslında şimdiki durumu ile bir millî din olarak belirttiğimiz Yahudi Dini de Hz. Musa'yı peygamberlerin başı kabul ederken, Tevrat'ı da tek kutsal kitap görürler. Öte yandan Yahudi milleti, Yahve'nin "seçilmiş kavmi"dir ve Yahve, sadece "İsrail'in Rabbi"dir¹³⁵.

İslâm'da Yüce Allah, "âlemlerin Rabbi"dir¹³⁶. Hz. Peygamber, "âlemlere rahmet" olarak¹³⁷ ve "bütün insanlara"¹³⁸ gönderilmiştir. Dinde zorlama yoktur¹³⁹. Eğer Yüce Allah dileseydi, bütün insanları hidayete getirirdi¹⁴⁰. Peygamberlere ve dolayısıyla onların varisleri olan âlimlere düşen sadece tebliğdir¹⁴¹. Bununla beraber Hz. Peygam-

130 Bakara 87, 253...

131 Âl-i İmran 19 85; Mâide 3.

132 Budda, Buddizmin kurucusu olan Gautama Siddhattha'nın (Sakyamuni-Sakya Kabilenin hakâmi anlamında-) lakabıdır. Budda, aydınlanmış, ilhama kavuşmuş anlamına gelir. Gotama dahil, 25 Budda vardır. Bkz. DCR, 154-5, 157- 441.

133 Vişnu, Hinduizmdaki teslisin yapıcı unsurudur. Bazı devrelerde ve yerlerde Vişnu, ön planda gelir (Vişnuist). Vişnu'nun avataraları vardır. Onun bellibaş avataraları Rama ve Krişna'dır. Ancak her devrin meşhur kimseleri, her dinin peygamberi, kurucusu, onun avatarası olarak görülür. Hinduistler için bir son şahsiyet, bir son peygamber söz konusu değildir.

134 Buddizmin âmentüsü, "triratna" (üç cevher) adını alır. Her Buddist; Budda'ya, dhanma'ya ve sangha'ya sığındığını ifade eder. Hinduizmde böyle bir âmentü yoktur. Bu dinde belirli şeylere inanma, belirli ibadetleri yapma yerine, böyle bir disiplin altında bulunmama, genişlik esastır. Yoksa bu dinde de karma, tenasuh ve avatara gibi inançlar; "om" kelimesi, ilahiler (mantra'lar)-özellikle Gayitri İlahisi-, putlar ve inek kültü... vardır.

135 Bir misal olarak bkz. I. Krallar 8: 15, 16.

136 Fâtiha 2.

137 el-Enabiya 107.

138 Sebe', 28.

139 Bakara 256.

140 Ra'd 31, Mâide 48, Şûrâ 8, Hûd 118, Nahl 73.

141 Mâide 67. Hz. Muhammed, sadece bir "mübellîğ" ve "muallim"dir. (Bkz. G. Tümer, Vaaz Hazırlamada Takip Edilecek Yol. DİB Der., (Ank. 1978), C. XVII, Sa. 1, 18). Bu "muallim" deyimini İncillerde de görüyoruz (Hz. İsa için). Bkz. Yuhanna 13: 13.

ber'in nikahı, çoğalmayı teşvik eden hadisi, "Ben, ümmetimin çokluğu ile iftihar ederim" şeklinde biter¹⁴² Öte yandan Kur'an'ı Kerim'de dinin kemâl bulduğu, tamamlandığı¹⁴³, kâfirler (ya da müşrikler) istemese de, Allah'ın nûrunu tamamlayacağı¹⁴⁴, "hak din" in (İslâmın) bütün dinlere üstün kılınacağı¹⁴⁵ gibi açıklama ve vaadlerde hem nitelik, hem de niceliğe şumul bulunmaktadır. Dikkat çekici bir husus olarak, Hz. Ömer'inki yanında, meselâ Mısır ve Irak gibi İslâm sınırları içindeki bölgelerde, zekât ve cizye adaletinin sağlanması da göz önünde tutularak nüfus sayımları yapıldığı bilinmektedir¹⁴⁶. Bütün bu söylenenler toplu bir şekilde ifade edilmek istenirse, İslâm'da hem nitelik (keyfiyet), hem de niceliğe (kemmîyet) önem verildiği; ne tebliğden ziyade zor, ısrar, kandırma, biktırmaya¹⁴⁷, ne de dini kendi inhisarına alıp grup, kabîle, millet dîni haline getirmeye izin verilmediği ifade edilebilir.

Günümüzdeki dinlerin istatistik durumlarına girmeden, bütün bu anlatılanlar yanında, birkaç hususun daha belirtilmesinde fayda vardır. Dinlerde nitelik, daha doğrusu, dinin dayandığı bir kutsal metin bulunup bulunmaması, bu kutsal metnin sıhhati; bu dini ilk defa telkin eden bir şahsiyetin bulunup bulunmaması, bu şahsiyetin gerçekliği, kâmilliği; dinin telkin ettiği inançların makullüğü, herhese, her devre şümülü; ibadetlerin insan ruhuna, cemiyet yapısına uygunluğu, ahlâkiyatın üstünlüğü, kurumların zenginliği gibi noktalar, aslında sayıdan daha önce gelir. Öte yandan bir dini benimseyenlerin imanı, sebatı, azmi, gayreti, ihlâsı da bu konuda unutulmaması gereken bir maddedir. Kur'an-ı Kerim'de küçük grupların Allah'ın inayetiyle büyük gruplara galibiyetleri anlatıldığında ağırlık noktası bu husustur¹⁴⁸.

İstatistikle ilgili konularda zorluk, sadece insan nüfus sayımından değil, bir de din gibi ma'nevî bir hususun tesbîtinden kaynaklanır¹⁴⁹. Elde edilen rakamların değerlendirilişi ve yorumu bir yana¹⁵⁰, dünyanın

142 Bkz. İsmâil b. Muhammed el-Aclûni, Keşfu'l-Hafâi ve Muzilu'l-İlbâs, (Kudüs 1351), II/324.

143 Mâide 3.

144 Saff. 8.

145 Tevbe 33, Fetih 28, Saff 9.

146 A.A. Masdûsi, Yaşayan Dünya Dinleri, çev. Necmeddin Sadak, (İstanbul 1981), 37-38.

147 Bakara 256, Gâşiye 22

148 Bkz. Masdûsi, 37.

149 Aslında başka bir dine inanırken, bunu açıklamayan, açıklayamayan veya kayıtlarda öyle verilmeyen kimseler de vardır.

150 Siyasette istatistik felsefesi pek ilgi çekicidir. Bir seçim sonrası istatistik değerlendirmelere bakılırsa, kimin kazandığı, kimin kaybettiği anlaşılabilir. Alınan oyların hangi kesimden, hangi ilden gelmesinden tutun, önceki seçim sonuçlarına göre artış yüzdesi, seçim sistemine göre sonuçların tenkidine kadar öyle şeyler yazılır, çizilir, söylenir ki, gerçeği bulabilme pek zorlaşır,

hâlâ bazı bölgelerindeki sayımlar, bu bölgelerdeki kapalı rejimler dolayısıyla, ya da gelişmemiş imkânlarla yapıldığından, öte yandan ciddi kriter farklılıkları ve hatalarıyla yürütüldüğünden kesinlik taşımamakta, işe iki rakam arası tahminler girmektedir. Gelişmiş ülkelerde bile bazı sayımlarda rakamların yer yer çoğunlukta olan din veya mezhebe göre belirlendiği bir gerçektir. İşe bir de dinî, millî siyâsî tarafgirlikler, bazı hesaplar karışınca, göçebeler, misafirler, yolcular, nüfusta kayıtlı bulunmayanlar, bazı sebeplerle toplam nüfusu azaltma ya da çoğaltma gibi durumlarla zaten güçleşmiş nüfus sayımı, bir de çeşitli din mensuplarını tesbite kalkışılırsa, hüsbütün içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Schoeps, bu hususu şöyle ifade eder. "...dinlerin yeryüzüne dağılışı hakkındaki tahminler, çoğu defa bütün bütün hatalıdır."¹⁵¹

Gerçekte kim, neye inanır; bu, Allah ile kul arasındaki bir durumdur¹⁵². Ancak, adımız gibi, dinimiz de nüfus kaydının gösterdiği şekildedir. Nüfus kayıt usulleri ise, ülkeden ülkeye değişir. Kayıtların yeterli olup olmaması, istatistik metodunun dayandığı kriter, eldeki verileri yorumlayan, değerlendiren, bilgi haline getiren merkezler, kaynaklar, resmî-gayri resmî rapor ve bültenlerdeki sonuçları etkileyen noktalardır. Bununla beraber, bazı durumlarda sadece nüfus kayıtlarını suçlamak da doğru olmaz. Güçlük konunun içinden gelebilir. Meselâ uzak doğu dinlerinde muhatap, hangi dine mensup olduğu sorulduğu zaman, seçiminde çoğu zaman tek bir din göstermez; hem şu din, hem de öteki diyebilir; bazen bir dini, bazen de öteki bir dini söyleyebilir. Söz gelişi, birçok Japon, sevinçli günlerinde Şintoist, fakat kederli günlerinde Buddist olduğunu söyleyebilir¹⁵³. Çin'de Sung Hanedanından (980-1279) bu yana, 700 yıl, konfüçyüsçülük, Taoizm ve M.S.I. Yüzyılda ülkeye giren Buddizmin büyük ölçüde kaynaştırılmasıyla Çinlilerin hayatını her yönde saran ve büyük çoğunluğu içine alan bir halk dini

araştırma gerektirir. Dinlerin istatistiğinde de durum pek farklı olmaz. Kriterler, yorum ve değerlendirmeler; siyâsî, içtimâî, iktisâdî, ticârî, kültürel, özellikle dinî sebeplerle gerçekleri, gerçek sonuçları aksettirmez.

151 Ekz. Schoeps, a.g.e., 304.

152 İslâmî literatürde bu konuda "mü'min", "münâfık", "kâfir" deyimleri kullanılır. Bir yazarın ifade ettiği gibi, elimizde "imanometre" olmadığı için (bir hadis anlatımında, Şehadet kelimesini söylemesine rağmen bir kimseyi öldürdüğünden şikâyet edilen bir ordu mensubuna niçin böyle yaptığını sorduğunda, onun inanmış bir kimse olmadığı cevabını vermesi üzerine, Hz. Peygamberin muhatabına, bunu nereden bildiğini belirtmek için, açıp kalbine baktın mı? sorusunu yönelttiğinin ifade edilmesindeki espri de budur) kimsenin kalbini, içyüzünü bilemeyiz. Zira para ile imanın kimde olduğu bulunemez.

153 Bkz. Schoeps, 304. Bir Şintoist hanım, "Şinto doğdum, Buddist olarak öleceğim" demiştir. Bkz. Bozkurt Güvenç, Japon Kültürü, (Ankara 1983), II. Baskı, 12. 304.

oluşmuştur. Ancak bununla beraber, doğru bir şekilde kendisine Konfüçyüsçü, Taoist veya Buddist denilen milyonlarca Çinli vardır¹⁵⁴. Aslında istatistikten kaçınmakla beraber¹⁵⁵, buraya kadar ifade edilen durumların rakamlardan daha iyi anlaşılabilceğini düşünerek, çeşitli kaynaklardan, bellibaşlı dinlere ait rakamlar sunacağız.

a)	1. İslâm	521.728.909
	2. Buddizm	151.790.864
	3. Hıristiyanlık	750.000.000
	4. Konfüçyüs Dini	360.000.000
	5. Hindu Dinî	274.117.326
	6. Taoizm	50.000.000
	7. Şintoizm	50.000.000
	8. Sih Dini	6.300.000
	9. Müsevîlik	11.800.000
	10. Zerdüştlük	140.000
	11. Caynizm	1.600.000
	12. Putperestlik	207.747.201
	13. Diğer	359.538.056 ¹⁵⁶
b)	1. Hinduizm	300.000.000
	2. Şinto	17.000.000 (1936 sayımı)
	3. Yahudilik	16.000.000 (1939'da)
	4. Zerdüş Dini	125.000
	5. Taoizm	-tahmin mümkün değil-
	6. Konfüçyüsçülük	400.000.000
	7. Caynizm	1.500.000
	8. Buddizm	520.000.000
	9. Hıristiyanlık	500.000.000

154 Bkz. DCR, 189.

155 Yukarıda belirtilen hususlar yanında, istatistiğe girebilmek için çok sayıda kaynağa dayanmak gerekir. Öte yandan bu kaynaklar, bütün dinleri kucaklayanlar kadar, bir din etrafında toplanan kaynaklar olabilir. Ancak genellikle istatistik veren eserler, bir tek kaynaktan faydalanmakta, başka kaynak aramamaktadırlar. Halbuki Masdûsi'ninki kadar olmasa da, hiç olmazsa birkaç kaynağın verdiği bilgileri karşılaştırmaları gerekirdi. Biz biraz sonraki incele-memizde bu tavsiyemizin çerçevesinde kalacağız. Bu arada itiraf edelim ki çok istediğimiz halde aşağıda verilen kaynağı göremedik: "İsmâil Râsi el-Fârûkî-David E. Sopher, Historical Atlas of the Religions of the World".

156 Bu Rakamlar, 1951'e aittir. Bkz. Masdûsi, 341. Ayrıca bkz. a.g.e., 121

	10. İslâm	300.000.000	
	11. Sihizm	5.700.000	¹⁵⁷
c)	1. Hıristiyanlar	950.000.000	% 29.4
	2. Muhammedîler ¹⁵⁸	456.000.000	14.2
	3. Yahudiler	13.000.000	0.04
	4. Çin Halk Dini	390.000.000	12.2
	5. Hindular	395.000.000	12.3
	6. Buddistler	162.000.000	5
	7. Taoistler	51.000.000	1.6
	8. Şintoistler	67.000.000	2.1
	9. İlk kabile dinleri	170.000.000	5.3
	10. Diğer, belli olmayan ya da dinsiz	560.000.000	17.5 ¹⁵⁹
d)	1. Hıristiyan	969.591.000	
	2. Müslüman	478.885.000	
	3. Buddist	168.389.000	
	4. Hindu	416.863.000	
	5. Yahudi	13.382.000	
	6. Konfüçyüsçü	365.008.000	
	7. Taoist	53.362.000	
	8. Şintoist	69.115.000	
	9. Zerdüşti	150.000	¹⁶⁰
e)	1. İslâm	465.000.000	(ekseriyet Sünnî, 35 m, Şia Asya'da 354 m, Afrika'da 98m.)
	2. Hinduizm	420.000.000	
	3. Sihler	9.000.0000	

¹⁵⁷ Bazı değişikliklerle bu rakamlar, "the Eleven Religions and their Proverbial Lore"dan "Messrs. Routledge"nin izniyle alınmıştır. Bkz. Readings from Wold Religions, derleyenler S.G. Champion ve D. Short, (London 1852), 331.

¹⁵⁸ Batılı bilginler, önceleri İslâm için "Muhammedanism", Müslümanlar için "Muhammedan" deyimlerini kullanırlarken, şimdi "İslâm", "Moslem" kelimelerini kullanıyorlar.

¹⁵⁹ Bkz Schoeps, a.g.e., 304. (Dünya nüfusu, 3 milyar 200 milyon iken. Yazar, eserini Almanca olarak yayınlamıştır. Biz, 1967 İngilizce çevirisinden faydalandık. Yazar, verdiği istatistiğin hangi yıla ait olduğunu açıklamadığından, bu rakamların 1961 öncesine ait olduğunu belirtelim.

¹⁶⁰ 1966 için, Britannica Book of the Year, (London 1967), 668'den DCR 536.

4. Caynistler	2.000.000
5. Parsiler	150.000
6. Buddizm	200.000.000
7. Konfüçyüsçülük-Taoizm	300.000.000 ?
8. Şinto	68.000.000
9. Yahudilik	13.000.000 (İsrail 2, ABD 7, SSCB 3 m.)
10. Hristiyanlık	1.027.000.000

Katolik 581 m.: 237 m. Avrupa'da, 257 m. Kuzey ve Güney Amerika'da olmak üzere...

Protestan 316 m.: Luteran'lar 78 m., Baptistler 65 m., Presbiteryen'ler ve Reforme Kil. mensupları 55 m., Metodistler 42 m., Anglikan'lar 40 m. olmak üzere.

Ortodokslar 130 m.: Rusya 'da 30 m., Kıbtiler 9m. olmak üzere¹⁶¹

f)	1. Parsiler	115.000
	2. Caynistler	1.500.000
	3. Sihler	6.000.000
	4. Yahudiler	12.000.000
	5. Şintoistler	35.000.000
	6. Afrika ilkel kabîle dinleri	50.000.000
	7. Buddistler	300.000.000
	Kuzey 250 m.	
	Güney 50 m.	
	8. Konfüçyüsçü ve Tao.	300.000.000
	9. Hindular	366.000.000
	10. Müslümanlar	400.000.000
	Sünnî 350 m.	
	Şîa 50 m.	
	11. Hristiyanlar	850.000.000
	Ort. 140 m.	

161 Bkz. Geoffrey Parrinder, the World's Living Religions, (London 1977), 204 (Britannica Book of the Year 1970 ve World Christian Handbook 1968'den yaklaşık olarak çıkarılmıştır).

Prot. 220 m.
Kat. 490 m. 162.

g) Dinlerde Son 50 Yıllık Gelişme:

	1934	1984	Artma%	Ek.
1. Buddizm	150.180.000	245.000.000	63	
2. Hıristiyanlık	682.400.000	1.000.000.000	163	47
– Kat.	331.500.000	565.000.000	70	
– Prot.	206.900.000	324.000.000	57	
– Ort.	144.000.000	92.000.000	—	36
3. Konfüçyüsçülük ve Taoizm	350.600.000	305.000.000	—	13
4. Hinduizm	230.000.000	500.000.000	117	
İslâm	209.000.000	700.000.000	235	
6. Yahudi Dini	15.630.000	15.000.000	—	4
7. Şintoizm	25.000.000	63	153	164.

Misaller çoğaltılabilir. Rakamlarda değişikliğin bazen iki misline çıktığı da olur. Bir kaynak, dünya Müslümanlarının toplam sayılarıyla

162 G. Parrinder, A Book of the World Religions, (London 1976), 179. Parrinder, verdiği rakamların yaklaşık olduğunu açıklayıp şu ilâveyi yapıyor: "Bir dinin mensuplarının sayısını tahmin etmek için çeşitli metotlar kullanılır. Protestanlar, genellikle Kiliselerinde vaftiz edilmiş üyeleri hesaplarlar. Ancak içinde büyük bir Katolik, Müslüman veya Buddist çoğunluk bulunan ülkelerde bütün nüfus o hâkim dine dahil edilebilir. Bütün dinleri reddeden açık ateistler, az da olsa, vardır. Rusya'da bile Ortodoks Kilisesi, 30 milyon üyesi, 60 milyon taraftarı bulunduğunu iddia eder ve komünist partisinin sadece 9 milyon mensubu vardır. Çin'i tahmin çok zordur. Muhtemelen 200 milyondan daha çoğu Buddist inanç ve tatbikattan, 300 milyondan çoğu da Konfüçyüscü ve Taoist telkinlerden etkilenmiştir. Ancak büyükölçüde teşkilatlanma veya üyelik bulunmadığından, toplam sayılar doğru bir şekilde tesbit edilememektedir."

163 Dünyada Hıristiyanların sayısı (1982).

1. Her iki Amerika'da toplam 600 milyon nüfusun 480 milyonu Hr. (% 80).
2. Avrupa'da 750 milyon nüfusun 530 milyonu Hr. (% 70).
3. Afrika'da 470 milyon nüfusun 133 milyonu Hr. (% 29).
4. Asya'da 2 milyar 500 milyon nüfusun 133 milyonu Hr. (% 3.8).
5. Okyanus adaları, Avustralya ve Yeni Zelanda'da 22 milyonun 16 milyonu Hr. (% 72).

Bu rakamlara Katolik, Ortodoks, Anglikan, Protestan her kesim dahildir. Dünyada toplam Hıristiyan nüfusu: 1. 292.000.000'dur. (1982 Haz./Tem. Ayının Missi Mecmuasından alınmıştır). Missi Dergisinden naklen "La Flambeou'nun Türkçe ilâvesi Meş'ale 15 Nisan 1983, shf. 5.

164 The Plain Truth Der. Şubat 1984'den Zafer İlim-Araştırma Der., Nisan 1984, sa. 88, 14.

ilgili rakamları ve bu rakamların kaynaklarını sıralamaktadır.¹⁶⁵ Bu kaynaklarda yıllara göre artışın dikkate alınmadığı, aynı yıllarda tutmazlık bulunduğu hemen göze çarpmaktadır. Yazar, bir başka yerde, Müslüman toplam nüfusunu Müslüman olmayan birçok kaynak 300 milyon gösterirken, bazı Müslüman kaynakların da 700 milyon rakamı ifade etmektedir¹⁶⁶. Yazar, Afrika ve Latin Amerika ülkelerindeki nüfus sayımlarının yetersizliğine temas ederek şu iktibasda bulunmaktadır: “İslâm âlemi hakkında güvenilir tarihî ve coğrafi verilerin nisbeten azlığından dolayı, itina ve sabırla yapılan gözden geçirmelere rağmen, bazı kesinsizlikler giderilmemiş olabilir. Bu, özellikle, çoğu Birleşmiş Milletler, ilgili hükümetler veya ehliyetli bilginlerin tahminleri olan nüfus rakamları için doğrudur. Fakat bunlar, modern sayım tekniğinin yokluğunda yalnız bir tahmin olarak kalmaktadır.”¹⁶⁷.

İhtidâlar bir kenarda bırakılırsa¹⁶⁸, en hızlı nüfus artışı Müslüman ülkelerdedir¹⁶⁹. Yukarıdaki maddelerden en son verilen Hıristiyan kaynaklarda bu artış, 50 yılda % 235 olarak tesbit edilmiştir¹⁷⁰. Bu, diğer dinler arasında şimdi 2. sırada bulunan İslâmın yakın bir gelecekte sayı üstünlüğünü de kazanacağını gösteren bir noktadır. Öte yandan Müslümanların çoğunlukta bulunduğu bölgelerin tamamına yakını istiklâlini kazanmıştır. Müslüman azınlıkların haklarını korumak için kongreler yapılmakta, siyâsî gelişmeler oluşturulmaktadır. Bu alandaki siyâsî gelişmelere girmeyeceğiz. Ancak Smart’ın da belirttiği gibi, İslâm’ın “sömürgeci olmaması”, ülkelere, her renkten, her dilden insanlara “kardeşlik” getirmesi, gözden kaçmayacak bir husustur¹⁷¹. Afrika’da ve Amerika’da, özellikle zencilerin arasında gelişme bulmasındaki sebeplerden başta geleni budur. Öte yandan İslâmın esas kuvveti, inançlarının “kuvvetli bir şekilde kutsal kitabından kaynaklanması”; bu inançların “açıklığı” ve kavranılmasındaki “kolaylık”tır. “İslâmın tek tanrı inancı ve Hıristiyanlıktaki teslisi tenkidi onun merkez noktasını

165 Bkz. Masdûsi, a.g.e., 36.

166 Bkz. a.g.e., 34.

167 A.g.e., 35.

168 İhtidâlar, daima ilgi çekici bir konu olagelmıştır. Diğer dinlerden veya inançsızlıktan Müslümanlığa geçiş konusunda yazılanları inceledikten sonra bunun bir sistematığının yapılması yerinde olacaktır.

169 Bkz. Masdûsi, 69-79.

170 Bu, diğer dinler arasında şimdi 2. sırada bulunan İslâmın belirli bir zaman sonra, sayı bakımından da ilk sırayı kazanacağını göstermektedir. İslâm, meşhurların, aydınların, halkın ilgisini çeken bir din olarak gittikçe artan ihtidâlar da kazanmaktadır.

171 Smart, a.g.e., 684.

oluşturur.” Onun çok mutevazi sadeliği, yeni bir içtimâî hayat getirmiştir. Onun “hedefleri açık”, kazandırdığı dindarlık gözden ırak değildir. “Onun asil bir kolaylığı vardır”¹⁷².

Masdûsî'ye göre, İslâmın inanç yapısının odak noktasında tevhit yer alır. Tevhit, bir filozof için de, sıradan bir kimse için de anlaşılabilir ve makul bir inançtır. İslâm inançlarının en büyük gücü, telkinlerinin sadeliği ve bunların insan tabiatına uygunluğundan kaynaklanır. Bu sadelik ve kolaylık, ameli hususlar için de söz konusudur. İslâmî ibadetler, esrarengiz surlardan uzaktır. İslâm, doğduğu yeri ve kutsal kitabının dilini muhafaza ettiği¹⁷³ gibi, hac farızasıyla bu rabıtayı devam ettirmektedir. İslâmın dinî inanç ve amellerindeki bu sade yapı içindeki zenginlik, dünyanın hiçbir dininde yoktur. “Diğer dinlerin inanç ve amel sistemini tam anlayabilmek, özel bir düşünme tarzı ile felsefî bir talim ve terbiye gerektirir.” Ashnda bu nitelikleri, onların yayılma imkânını engelleyen, azaltan bir husustur. İslâmın bu gibi kuvvetli yönleri, diğer dinleri, bu arada Hıristiyanlığı da etkilemiştir. İslâmın reformasyonda oynadığı rol, Hıristiyan yazarlarca da dile getirilmiştir. Yahudi Dini, İslâmda olduğu gibi açık bir inanç sistemine sahip olmak için, kendisinininkileri belirlemek zorunda kalmıştır (Maimonides ile). Çin'de, 1912'de, Pekin'in bir örnek hapishanesinin duvarındaki 5 resimden birisi de Hz. Muhammed'e aitti. İslâm, dinî ve dünyevî hayatı bir bütün olarak kucaklayan, dünya-ahiret dengesini getiren bir dindir. O, hem bir din, hem de bir medeniyettir. İslâm, kendine has bir toplum kurabilmiştir. Bu topluma kendi değerlerini kazandırmış, üyeleri arasındaki bağluluk ve dayanışmayı sağlamıştır. İslâmın tevhit ruhu, sadece dünya ile ahiret, ruh ile beden arasındakini değil, bütün ikilikleri ortadan kaldırmıştır. İslâm, ırkçılığa karşıdır; evrenseldir; kardeşlik, birlik-beraberlik ve eşitlik getirmiştir. Sinkretist, eklektik hareketler bir yanda bırakılınca¹⁷⁴, İslâm, en yeni dindir¹⁷⁵. İslâm, tarih sahnesinde gözüktüğünde, dünyanın büyük dinleri kendi alanlarında rakip-

172 A.g.e., 684-685.

173 Diğer dinlerin kutsal kitap dilleri, genellikle bugün kullanılmamaktadır. Halbuki Arapça, bugün kullanılan bir dildir.

174 Sinkretist ve eklektik hareketler orijinal değildir. Taklide dayanır. Siyasî veheleri ağırlık taşır.

175 Günümüzde yaşayan en eski dinler, birkaç bin senelik geçmişi bulunan Yahudi Dini ve Hinduizmdir.

sizdiler. Ancak buna rağmen, İslâm bu alanlara nüfus edebildi ve Müslümanların dörtte üçü ona bu bölgelerden katıldı¹⁷⁶.

Kur'ân-ı Kerim, Müslümanları "orta ümmet" (Bakara 143),¹⁷⁷ "ümmetlerin en iyisi" (Âl-i İmran 110) olarak nitelendirir.

Yine dinlerin istatistikî durumlarına dönülecek olursa, 1984 rakamları olarak, en son verilen kaynak da göz önünde bulundurularak, bazı tesbitlerde bulunulabilir:

1. Sayı durumunun tesbiti en zor dinler, Buddizm, Konfüçyüsçülük ve Şintoizm'dir. Yukarıdaki misallerde görüldüğü gibi, bazı kaynaklar, Konfüçyüsçülükle Taoizm'i bir arada, Buddizm'i ayrıca ele alırken, bazı kaynaklar ise Çin Halk Dini, Taoizm, Buddizm; diğer bazı kaynaklar da, Konfüçyüsçülük, Taoizm, Buddizm şeklinde bir ayrımına gitmektedir. Çin'in toplam nüfusunun şimdi bir milyara yaklaştığı düşünülmektedir ve diğer istatistikler de, tarihlerine göre, bu noktada göz önünde bulundurularak rakamlar toplansa, Çin'deki Müslüman, Hıristiyan ve bu arada din tanımayanların sayısı da aşağı yukarı bir tahminle ilâve edilse, daima büyük bir rakam açıktadır. Kısacası, dünya nüfusunun hemen hemen dörtte-beşte birine sahip Çin, bu istatistiklerin daima zayıf noktasını oluşturmaktadır. Kaldı ki Çin'de ve Japonya'da bu kabil istatistikler yapılırken takip edilen kriterleri de bilmiyoruz. Bilhassa Çin'deki rejimin dünyaya yeni yeni açılmaya başladığı, Maoist devrede Konfüçyüs'ün kitaplarının bile yakıtıldığı ve Maoizmin ayrı bir din haline getirilmek istendiği düşünülürse, bu konudaki zorluklar daha iyi anlaşılır.

2. Japonya'da, Buddizmin ve Konfüçyüsçülüğün girmesiyle, Çin'de son 700 senede görülen halk dinine benzer ayrı bir halk dini oluşmuştur. Japon, eski inançlarından vazgeçmemiştir. Bu inançlar, Şintoizm adı altında yaşamaktadır. Buddizm de ülkede tutulan dindir. Daha önce de belirtildiği gibi Japon, Şintoizm ile Buddizm arasında kararsızdır. İstatistik ölçü ne olacaktır? Daha doğrusu ne olmuştur? Öte yandan

176 Bkz. Masdûsi, 98-110. Burada Masdûsi'nin bir karşılaştırmasına yer vermekte fayda vardır: "...Dünyada başka hiçbir dinin, ilk tarihinde kurucusunun devlet işleriyle Allah'a ibadet ve ruhun temizlenmesine aynı önemi verdiğine dair bir delil yoktur. Hırisyianlık ile Buddizmin kurucularının dünyadan feragat etme tarafı olduğu bilinmektedir... Bunların tam tersine Konfüçyüs Dini, esasında siyasi maksatla ortaya çıktı. Buna rağmen Konfüçyüs iktidardan mahrum kaldı... Ölmek üzere iken dudaklarından şu sözlerin döküldüğü söylenir: Beni hoca (mürşit) olarak kabul edecek akıllı bir hükümdar henüz doğmadı. İslâm Peygamberine gelince, her tarih öğrencisi, O'nun hayatta iken başarıyla işleyen bir İslâm devleti kurmayı tamamiyle başardığını bilir" (Bkz. a.g.e., 117).

177 Masdûsi, âyetin coğrafi olarak işaretini üzerinde de duruyor Bkz. 100.

II. Dünya Savaşında yenilmesinin Şintoizme vurduğu darbe unutulmazdır.

3. Yine son verilen istatistiğe göre, Doğu Ortodoksluğu, Konfüçyüsçülük ve Taoizm, Yahudilikde azalma görülmektedir. Çin, nüfusta patlama noktasına doğru giderken verilen bu rakam, tatmin edici değildir. Çin'de artan nüfus, şu halde hangi dilimdedir? Bu, ilk madde-deki istatistik sıkıntının ayrı bir delilidir. Ortodoksların azalması konusunda bir fikre sahip değiliz. Ancak Yahudilerin azalmasının kendi tecrit politikaları sonucu olduğu ileri sürülmektedir¹⁷⁸.

4. Caynizm ve Parsilik, sayıya önem vermeyen, değişik tipte, Hindistan'a mahsus dinlerdir. Parsilik, aslında İran köklü bir dindir; ancak Hindistan'a bir ölçüde uymuştur¹⁷⁹. Hinduizm gibi milli, Buddizm gibi evrensel bir din sayılamayacak Parsilik, herhalde en iyisi, bir halk dini, bir azınlık dini (ancak çoğunluğu deplasmana çıktığı ülkede bulun¹⁸⁰ bir din) olarak nitelendirilebilir. Caynistler ve Parsiler, Yahudiler gibi, Hindistan'ın ticârî ve iktisâdî hayatında söz sahibidirler.¹⁸¹

178 Bkz. Masdüsi. 31.

179) Parsî, Farsî, İranlı anlamında bir kelimedir. İran'da "Ceber" adı altında, İslam kaynaklarında "Mecûs" diye adlandırılan, Mecûsilikten sadece birkaç köylük bir bakiye kalmıştır. Şimdi Parsilerde Zerdüşt daha sonraki safhalardan kalma ateşe tapınma, Avesta (Zerdüşt'ş'te ait Gatha'lar onun ilk bölümü Yasna'da yer alır), bazı milli gelenekler muhafaza edilmektedir. Zerdüşt, aslında tektanrılı bir inanç getirmişse de, sonradan tekrar çoktanrılı inançlara dönüşmüştür. Mecûsilik, daha sonraki bir safhamın ürünüdür. Maci denilen bir eski İran kabilesinin adına izafeten ateş kültü, eski birçok inançlarla kaynaştırılmış ve bu dini hareket ortaya çıkmıştır. Caynizm, kurucusu Parsva, reformcusu Cina (Jena) da denilen (muzaffer anlamında) Mahavira olan bir Hint dinidir. Buddizm ve Caynizm'in aslında bir din mi, yoksa bir tarikat veya felsefi bir sistem mi olduğu konusunda tartışma vardır. Bununla beraber, ayrı bir kurucusu ve kutsal kitabı bulunması, ayrı bir sistem teşkil etmesi bakımından bunları bir din olarak kabul edenler çoğunluktadır. Ancak her iki sistemin ateist olduğunu ileri sürerek hem onların bir din olduğunu, hem de dinin tarifinde, buna dayanarak, dinin tanrı kavramıyla nitelendirilemeyeceğini belirtenler de vardır. Kanaatimizce bu sistemlerin ateizmi, bir reaksiyon olarak görülmelidir. Doğrudan doğruya tanrı kavramına karşı çıkma söz konusu olmayıp ancak ön plana şahsî kurtuluşu alma şeklinde bir tutum göze çarpmaktadır. Yoksa Mahayana'da olduğu gibi, sonradan tanrı kavramı görülmeydi. Hem zaten "deva" tarzında görünmeyen varlıklar mevcuttur. (Buddizmde).

Caynizm'in kutsal kitapları, "anga'ler" adını alır. Ahimsa (öldürmeme, zarar vermeme), Hint dinlerinin hepsinde ön planda gelmekle beraber, Caynizmin merkezinde yer alır.

180 Aslında bir halk dini değil, evrensel bir din olan Buddizmin çoğunluğunun doğduğu Hindistan'ın dışında bulunması gibi (Hattâ öyle ki, Hindistan'da bütün Buddistlerin ancak 20'de, 30'de biri bulunmaktadır).

181 Hindistan'ın batı ile ticareti, genellikle bu ülkenin batısındaki limanlardan yürütülmektedir.

5. Yine Hindistan'a mahsus ayrı bir dinî sistem, Sihizm, sayı bakımından bu ülkede 4. sırada bulunan, askerî güce sahip olan bir topluluktur. İslâmın Hindistan'a girmesi sonucu başlayan sinkretist (uzlaştırıcı) bir hareketin "din"leştirilmesiyle ortaya çıkmış olup bir devresinde varlığını devam ettirebilmek için askerî güce önem vermiş bulunan bu topluluk Hinduizm'e yeniden döndürülmek istenirken¹⁸², son gelişmeler aksine tecelli etmiştir¹⁸³. Sih sayısında dikkat çekici bir gelişme söz konusu değildir.

6. İlkel kabileler, yerleşik hayata geçtikçe, bir kısım geleneklerini devam ettirseler de, eski dinlerinden bir ölçüde kopmaktadırlar. Böylece bu dinlere ait rakamda pek ilerleme olmamaktadır.

7. Hinduizm, bazı kaynaklarca gerilemiş gösterilirken¹⁸⁴, son verilen 1984 yılına ait kaynağa göre ilerlemiştir. Üstelik millî bir din olarak belirtilmekte beraber, bu dinde gittikçe artan bir misyonerlik gayreti göze çarpmaktadır¹⁸⁵. XIX. Yüzyılın ortalarında İngilizler, Büyük Britanya tipi yüksek tahsil kuruluşları ve modern bir eğitimle Hint aydınlarının kendi dinî geleneklerinden koparılacağını düşündüler. Ancak tahsilli Hintliler, yine de eski inançlarının yeni bir yorumuna yöneldiler. Böylece 1897'de teşkilatlanan Ramakrişna (1836-1886) Misyonu, Sri Aurobindo (1872-1950) hareketi¹⁸⁶ gibi modernist dinî gelişmeler kendini gösterdi¹⁸⁷.

Hinduizm'de en iptidâisinden en gelişmişine kadar her çeşti dinî eleman vardır. Putlara tapınma da vardır, Yüce Varlığa ibadet de. Hinduizmin bir kurucusu yoktur. "Rişi" denilen hakîmlere kutsal kitaplarının "şruti" bölümünden başta Veda'ların vahyolduğuna inanılırsa da, onların şahsiyeti bir peygamberinki kadar açık ve belirli değildir. Hinduizmin belirli bir âmentüsü, inanç sistemi yoktur. İbadet için belirli bir yer, vakit, şekil de söz konusu değildir; cemaat teşkili aranmaz. Karma, tenasuh, avatara (hulül), inek kültü ve kast sistemi bu dinin tipik elemanlarıdır. Kast sistemi, Hindistan'da yine varlığını sürdürmektedir. Kasta dahil olanların dötte biri-beşte birinden daha az

182 Bkz. Masdûsî, 32.

183 Hindistan'daki ahimsa düsturuna rağmen, Altın Tapınak olayları ve sonunda Sihlerin misillemeye girişip başbakan İndra Gandhi'yi öldürmeleri, böylece karşılıklı şiddet hareketlerinin çoğalması bu arada zikredilebilir.

184 Bkz. Masdûsî, 31.

185 Bkz. Smart, a.g.e., 689.

186 Bkz. DCR, 117- 529.

187 Bkz. Smart, 689-690.

olmayan kastdışı dokunulmazlar, ilkel kabîle mensuplarının Hindistan'daki dinler istatistiğinde nereye yerleştirildiği konusunda istihamlar mevcuttur.¹⁸⁸ Hinduizmin istiklâline kavuştuğu 1947 yılından bugüne, bu din mensupları, bin yıllık bir esaretin (önce müslümanlar, sonra da Hıristiyanların hâkimiyeti altında) etkisiyle sayıları ülke nüfusunun üçte birini aşan azınlıklara karşı onları Hinduizme döndürebilme gayesinde odaklaşan bir tutuma sahip olmuşlardır. Hindistan'a mahsus "ahimsa"ya rağmen bu tutumun sert olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁹ Kastdışı dokunulmazların durumu en kötüsüdür.¹⁹⁰ Hindu-Müslüman, Hindu-Sih çatışmaları, yüzlerce, binlerce kişinin hayatına mâl olmaktadır. Dolayısıyla bu mücadele, istatistik rakamları da etkilemekte, bu konu sıhhatini kaybetmektedir. 1947'deki Hindistan-Pakistan şeklinde ikiye bölünme, Keşmir, Çin H. nd'indeki Hindu- lar, istatistik konuları dinî ve siyâsî yönlerden etkilemenin ayrı bir dilimini oluşturur. Bütün bunlar bir tarafta bırakılırsa, Hindistan'ın karışık dinî yapısında Şankara'nın (Vedanta'nın kurucusu), Rama- nuja'nın, Gita dindarlığının özü, Gandi'nin içtimâî şuuru, Radakrişna'nın ideolojisi, Nehru'nun siyasetinin¹⁹¹ ayrı bir yeri vardır.¹⁹²

8. Hıristiyanlık, batı sömürgeciliğinin eski durumunu kaybetmesi ile diğer dinler üzerindeki siyâsî hâkimiyetini kaybetmiştir. Öte yandan komünizmin genişlemesi sonucu, sadece Rus ortodoksları değil, birçok Hıristiyan ülke bu rejimin hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁹³ Ancak aynı rejimin baskısı altında Rusya'da ve Çin'de 60'ar, 70'er milyon Müslüman¹⁹⁴, Çin'de ayrıca Konfüçyüsçülük ve Taoizm gibi ikisi millî, biri de evrensel dinin (Buddizm) bulunduğu unutmamak gerekir.

Hıristiyanlığın bu yüzyıldaki en önemli yeniliği, ekumenik hareketle odaklaşır. Hıristiyanlar arası yakınlaşma, bağları kuvvetlendirme, anlayış ve işbirliği, özellikle II. Vatikan konsilinin belli başlı konusudur.¹⁹⁵

188 Bkz. Masdûsi, 233-239.

189 A.g.e., 233, 238 vd.

190 Kastdışı dokunulmazlara en kötü işler verilir. İnsanca yaşayamayan dokunulmazlar (onlara dokunmak yasaktır) bu tutum sonucu Buddizme kaymakta, ancak bunu önleyecek tedbirler alınmaktadır.

191 Bkz. Masdûsi, 186-187.

192 Bkz. Smart, 698.

193 Bkz. Masdûsi, 32-33.

194 Çin'deki Müslüman Türk sayısı, 30 sene önce de, şimdi de 25-30 milyon olarak gösterilmektedir. Amerika'da çıkan "National Georaphy" bile aynı rakamı vermektedir. Çin resmî kayıtları, gerçek rakamı vermemektedir. Halbuki bundan 30 sene önce, karşılaştırmalı bir araştırma yapan Masdûsi, bu rakamın 60 milyondan az olmadığı sonucuna ulaşmıştı. Bkz. A.g.e., 47.

195 Bkz. Schoeps, 299-302.

Ayrıca diğer dinlerde diyalog (ortak düşman materyalizm, komunizm, ateizme karşı) teşebbüslerine girişilmiş veya bu gibi teşebbüslere olumlu cevap verilmiştir¹⁹⁶.

Hristiyanlar, dünyada üç kıt'ada çoğunluğu ellerinde tutmaktadırlar¹⁹⁷. Afrika'da sömürgelerden kalanları dışında iki Hristiyan devlet bulunmaktadır. Asya Hristiyanların en zayıf oldukları kıt'adır. Hristiyanlar, dünyanın her tarafında siyâsî güce, tabii kaynak ve insan potansiyeline sahiptir. İleri sanayileri ile dünya pazarlarını kontrol altında tutmakta, bilim ve teknolojide üstünlük sağlamış bulunmaktadırlar. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda ve Güvenlik Konseyinde oy çoğunluğuna sahiptirler. Hristiyanlığın misyonerlik faaliyetleri, diğer bütün dinlerinkinin toplamından çok daha fazladır. Meselâ Afrika'da, aşağı yukarı 35 yıl kadar önce, sadece Sahra'nın güneyinde 5126 Katolik Amerika'lı misyoner vardı (toplam Kat. misyoner sayısı 12.700). Protestanların bu kıt'adaki yıllık harcamaları, Amerika'nın yaptığı ek yardım toplamından fazla idi. Sadece Katoliklerin Amerika'da idare ettikleri 11.951 ilk, orta mektep, 254 üniversite ve kolej vardı (bu kurumlarda tahsil altında 4-5 m. öğrenci bulunmakta idi).¹⁹⁸.

Bütün bu anlatılanlara rağmen, Hristiyanlığın hem aydınlara, hem de halka aynı şekilde hitap edemediği; kutsal kitap ihtilafları, inançlarının çetrefilliği, sivri mezhep farklılıkları ve kavgaları; Hristiyan ülkelerin sömürgecilik dolayısıyla yolaçtıkları ırk ayrımı, nefret; Kilisenin vaktiyle bilime ve serbest düşünceye karşı takındığı tavır; Hristiyan ülkelerde komünizm, materyalizme, ateizme karşı zaaf, giderek Hristiyanlığın artık aydın insanı tatmin etmediği gibi noktalarda ileri sürülmektedir¹⁹⁹.

Hristiyanlığın en büyük koluna mensup Katoliklerin 393-470 m. arası (1961'den önce)²⁰⁰, 581 m. (1970'de)²⁰¹, 490 m. ve yeni bir kaynakta 565²⁰², olduğu yolunda çeşitli rakamlar vardır. Katolik Kilisesi,

196 Bkz. Smart, 681-682; Schoeps, 304-311; Friedrich Heiler, "the History of Religions as a Preparation for the Cooperation of Religions", the History of Religions, neşr. M. Eliade-J. Kitagawa, (London 1973), 132-140. Ayrıca bks. dipnot 116.

197 Meselâ Avrupa'nın % 70'i Hristiyanıdır. Masdüsi, 30 sene önce bu yüzdeyi % 88 olarak bulmuştu (Bkz. a.g.e., 185). 1982 yılına ait Hristiyan bir kaynak, daha önce de zikredildiği gibi (bkz. dipnot 163), % 70 nisbetini vermektedir. Eğer hesaplamalarda bir hata yoksa, bu düşmeye delâlet eder.

198 Bkz. Masdüsi, 183-185.

199 A.g.e., 186-193.

200 Hristiyanların % 50.7'si. Bkz. Schoeps, a.g.e., 297.

201 Bkz. Parrinder, the World's Living Religions, 204.

202 Bkz. Parrinder, A. Book of World Religions, 179. Ayr. bkz. dipnot 164.

İsa'nın Mistik Bedeni, bütün Hıristiyanların görünür teşkilâtı olduğu dogma'sına sahiptir. Dolayısıyla Katolıklere göre Kilise, kutsal doktrin ve sakramentleri ile insanları kutsallığa ulaştırır. Kilisenin dışında kurtuluş yoktur. Kilise, evrenseldir. Kiliseye bağlı üyeler, iki sınıftır: ruhban olanlar (hiyerarşik olarak), ruhban olmayan ana kitle. Kilise, kesintisiz bir silsile ile papa ve piskoposları takdis yoluyla havarilere dayanır. I. Vatikan konsilinden (1869-1870) sonra Katolik hiyerarşi; 15 patrik, 1340 yerli başpiskopos, 70 doğrudan doğruya Papalık Divanına bağlı başpiskopos veya piskopos rütbesini haiz görevli, 12 Papalık Divanı üyesini içine almakta idi. Bu piramidin zirvesinde bütün ma'nevî yetkileri elinde tutan Papa bulunur. Papa, "Vatikan Devletinin Hükümdarı"dır. Dünyevî iktidar olarak Vatikan ona bırakılmıştır. Bu küçük sembolik devletin kendi ordusu, polisi, parası, adliyesi, radyosu, gazetesi... vardır. Roma'daki Papalık Divanı, şimdi (kardinal piskoposlar, kardinal papazlar, kardinal papaz yardımcılarını içinde bulunduran) 86 kardinalden²⁰³ meydana gelmektedir, Kardinaller heyetine giren kardinallerin 33'ü Papalık Divanını oluşturur; 52 kardinal ise Roma dışında oturur. Papa, kardinalleri piskoposlar arasından seçer. Papayı da kardinaller seçebilir²⁰⁴. Kardinaller cemaatların başkanları olarak sivil idarenin bakanlarına benzetilebilir. Bütün bu teşkilatlanmalar, Vatikan'ı bir dünyevî güç olarak aksettirmektedir²⁰⁵.

Hristiyanlığın tarihi 2. kolu, doğunun Ortodoks Kiliselerini içine alır. Bu kiliseler, daha küçük ünitelere bölünmüştür. Ortodokslar, ana kitlenin % 18'ini oluşturur. Daha önceleri 130-150 m. arasında tahmin edilirken, bu sayının 90 milyona düştüğü ileri sürülmektedir²⁰⁶. Ortodoks Kiliseler, Roma İmparatorluğunun ikinci yarısı, eski Bizans Kilisesinden çıkmışlardır ve birbirleriyle ortak dogma ve âyinle bağlıdırlar. 1453'den sonra İstanbul Patrikliği, diğer muhtar Kiliselerce itibarını devam ettirdi. Fakat zamanla Moskova Patrikliği önem kazandı. Ancak 1918'den beri sert başki altındaki bu Kilise, II. Cihan Savaşı sırasında yeniden toparlandı; bununla beraber kendi başına karar alma yetkisine sahip değildir. Ortodoks âleminin dört büyük patrikliği; İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs'dedir. Bu dört patrikliğe çok sayıda millî Kiliseler bağlıdır. Bu Kisiselerden muhtar,

203 1586'da Papa Sixtus V tarafından kardinal sayısı 70 olarak tesbit edilmiştir. Bu sayı, 1958'e kadar değiştirilmemiştir.

204 Papa seçimi, Vatikan'da kardinaller meclisinde yapılır. Kardinallerin diğer toplantılarına sadece kralların ve naip prenslerin katılmasına izin verilir.

205 Schoeps, 296-298ü

206 Bkz. dipnot 164.

yarı muhtar olanlar kadar, Amerika ve Avrupa'daki göçmenlere mahsus olanlar da vardır. Ayrıca bir de "Ortodoks Katolik Kiliseler", Monofizitler vardır. Bunlar, "Kalkedon" (Kadıköy) Konsilindeki mücahedeleden ortaya çıkmışlardır. Mısır'daki Kıpti Kilisesi (25 yıl önce tah. 1. 5 m.), Habeş Kilisesi (tah. 8. m.) ve Ermeni Kilisesi (tah. 3 m.) bunların en önemlileridir. Bunlara genellikle Doğu Kiliseleri denir²⁰⁷.

Hıristiyanlığın üçüncü bölümünü Reformasyon Kiliseleri teşkil eder. 25 yıl önceki rakamlara göre 224 m. (% 28.9)²⁰⁸, 1984'e göre 324 m.²⁰⁹ olan bu Kiliselerin verilen ilk rakama göre, aşağı yukarı 80 milyonu (çoğu Avrupa'da bulunan) M. Luther çizgisindeki (Lutheran) Protestan, 45 milyonu Reforme veya Presbiteryen Kilise mensubu, geriye kalanın 70-80 milyonunu Metodistler (40 m.) ve çeşitli fırkalar (Baptist, Adventist, Kurtuluş Ordusu, "Christian Scientist"ler vd.) teşkil eder. Anglikanlar (26 m.), diğer Hıristiyanlar bütün vaftiz edilenleri sayıma dahil ederken, sadece Kiliseye üye olanları, âyine muntazaman katılanları hesaplarlar. Geriye kalan kısmı, sınırdaki gruplar (Teosofi, Antroposofi hareketleri gibi) tamamlar²¹⁰.

Dinlerin istatistiği, görüldüğü gibi, birçok sebeplerden dolayı güç bir konudur. Bu konuda verilen rakamlar, kaynaklara göre değişmektedir. Birçok kaynaklar, en son rakamları elde edemediklerinden, eski rakamları kullanma durumuna düşmekte ve bu bazı yanlışlara yolaçmaktadır. Rakamlar kadar tahminler de işe karışmakta ve böylece içinden çıkılmaz bir durum ortaya çıkmaktadır. Elimizde dünyadaki toplam Hıristiyan nüfusunu veren yakın tarihli iki kaynak var: birincisi (1982), 1 milyar 292 m.²¹¹; ikincisi (1984), 1 milyar rakamını²¹² vermektedir. Her iki kaynak da Hıristiyan kaynağıdır. 1984 tarihli kaynak, daha düşük bir rakam vermektedir. Doğru rakam nedir? Öte yandan Müslüman nüfusun ne kadar hızlıca arttığı bilinirken, elimizdeki son rakam (Hıristiyanlarca verilen) 700 milyondur. Müslüman kaynaklarda bu rakam, 1 milyar olarak gösterilmektedir.

Masdüsi'nin verdiği analitik istatistik, diğer bir anlatımla, ayrı ayrı bütün dinler hakkında verdiği rakamlar ve bunların tahlili göz-

207 Schoeps, 303.

208 A.g.e., 303.

209 Bkz. dipnot 164.

210 Schoeps, 303. Karş. için bkz. dipnot 161, 162.

211 Bkz. dipnot 164.

212 Bkz. dipnot 163.

önünde bulundurulacak ve diğer kaynaklarla da karşılaştırılarak, dünyanın toplam nüfusu aşağı yukarı 4.5 milyar olarak kabul edilip herhangi bir iddiası olmaksızın, aşağıdaki rakamlara ulaşıldı:

1. Hıristiyanlık	1.100.000.000	% 24.4
2. İslâm	1.000.000.000	22
3. Konfüçyüsçülük	550.000.000	12.2
4. Hinduizm	500.000.000	11.1
5. Buddizm	245.000.000	5.5
6. İlkel kabile dinleri	225.000.000	5
7. Taoizm	70.000.000	1.5
8. Şintoizm	63.000.000	1.4
9. Yahudi Dini	15.000.000	0.3
10. Sihizm	9.000.000	0.02
11. Caynizm	3.000.000	0.006
12. Parsîlik	250.000	0.0005
13. Diğer bilinmeyen ateist.	719.750.000	15.9

Bu rakamlara göre dünyada ilk beş büyük din; Hıristiyanlık, İslâm, Konfüçyüsçülük, Hinduizm ve Buddizm'dir.